Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

Майның тозу. Тиилелгениң 52-ги чазы. Ону тыва черге база байырлап демдеглээн.

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 49 (15874) ◆ 1997 чылдың май 13, вторник ◆ Ат салган шагы 22.40 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ БАЗА БИР ЧАЗЫ

АДА-ЧУРТ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫ

Эжелекчи сорулга-биле ССРЭ-же халдап кирген фашистиг Германияны чылча шаап, Тиилелгени Совет Армия чедип алган. Ону Улуг Тиилелге деп үнелеп турары таварылга эвес. Аңаа чедирип келген 1941-45 чылдар — миллион-миллион кижилерниң өлүмү, амы-тыны-биле, хуюкталып өрттенген, узуткаттынган хоорай, суурлар, улуг-улуг бүдүрүлгелер, хилинчек-човулаң, өлүм-чидим, карак чажы, ыы-сыы-биле санаттынар. Мындыг байдалдарны тургускан кадыг-дошкун, камхайыра чок эжелекчи ол дайын совет кижилерни дискек кырынга олурарынче албадап шыдаваан. Совет чон ол дайынга кижилерниң сыныш чок дидим, туруштуун, эрес-дидимин, патриотчузун көргүскен.

Ол Тиилелгеге тыва чоннуң оолдар, кыстары база төлептиг үлүүн киириштирген. Тыва Арат Республика чүгле кижи күжү-биле эвес, дайынны чылча шаварынга деткимче кылдыр фронтуга улуг хемчээлдиг материалдыг дузаламчыны чедирген. Фашистиг эжелекчилерге удур акы-дуңма совет чоннуң демиселин деткип, дайынчы ок-чепсекти холга тудуп, кадыг-дошкун тулчуушкуннарга тыва эки-турачылар арат кижиниң оглу, кызының адын сыкпааннар, амы-тынын харамнанмайн, эрес-дидим демисешкеннер. Оларның чамдыктары дайын шөлүнден Тывазынче ээп келбээн, амы-тынындан маадырлыы-биле чарылганнар. А оларның эрес-дидими, маадырлыг чоруу үнелеп четтинмес. Тыва эки турачыларның адынга мактадып, өөрүп четтиришкинниң үнелел сөстерин оларның хамааржып, дайылдажып турганы дайынчы кезектерниң удуртулгазы, дайынчы эштери берген.

Май тос. Найысылал Кызылда Ада-чурттуң Улуг дайынынга амы-тынындан чарылган дайынчыларга тураскаал. Эртенгиниң тос шак четкелек чорда, Тиилелге хүнүнге тураскааткан митинг-ужуражылгага киржир дээн кижилер парк аксы, тураскаал ол ынчаар чыглып эгелээн. Оларның аразындан хөрээн хөй санныг орденнер, медальдар чайынналдыр каастаан хоочуннар — дайын киржикчилери, эки турачылар кайы ырактан ылгалып көстүр. Баштарының дүгүн мөңгүннелчек хыраа, оларның назынынга чүүлдештир көрүштүг кылдыр шыва алган хүндүлүг бо хоочуннар фронтуже назынының кончуг аныяк үезинде аъттанганнар.

Тиилелгени чедип алганындан бээр 52 чыл эрткени бо. Дайынчы эш-өөрү-биле маңаа чыл-санында кээп ужуражып, дайынчы эрткен оруктарын, тулчуушкун шөлдеринде арткан дайынчы эжин сактып, тайбың амыдыралда чурттал-газын чугаалажыры чаагай чаңчыл болу берген.

Чылдар, кижи назыны. Чылдар эрткен тудум, дайынның чаңгызы база ырап бар чыдар, а ол төөгүге мөңге артар. Хоочуннар шак мынчаар чыглып келгеш, кижи назынының мөңге болбазы дег, Тиилелге хүнүнде болчашкан черинге кээп шыдавайн барган фронтучу эжин чоктаарлар. Оларның саны чылдан чылче эвээжеп кел чыдар: хомуданчыг. А оларның аттары чурттуң төөгү-намдарында арткан болгаш эрес-маадырлыг чоруктуң херечизи.

Бо удаада база тураскаал чанында чыглып келген хоочуннар амыр-мендизин айтырышкан, байыр чедиришкен, байыр чедиришкиннерин хүлээп алган, хамык-ла чүвени хензиг када уткан дег, кичээнгейи чүгле бот-боттарында, сеткил-сагыжы сергек, хөөрешкен турлар.

Улуг Тиилелгеге тураскааткан митингини Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат ажыткаш, Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы В. Б. Кара-Салга сөс берген. Дайынның, тылдың хоочуннарынга болгаш ында чыглып келген чонга байырлалды организастаар оргкомитеттиң мурнундан Тиилелге хүнү-биле ол байыр чедирген болгаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың шөлээзинде Москва чоогунда дыштанып турар черинден чоруткан телеграммазының сөзүглелин номчаан. Дайынның болгаш тылдың хүндүлүг хоочуннарынга Тиилелге хүнү-биле ол изиг байыр чедирген. Президент оларның кижи бүрүзүн маадыр деп бедии-биле үнелеп, Чер кырынга тайбың чуртталга дээш амы-тынын харам чокка, чалданыш чок берген дайынчыларның эрес-дидимин онзалап демдеглээн. Бодунуң салгалынга тайбың, арыг дээр адаанга чурттаар, ажылдаар арганы берген хоочуннарга үнелелдиң, өөрүп четтиришкинниң сөстери байыр чедиришкинниң телеграммазында бижиттинген.

Ооң соонда республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу чыылганнарга Тиилелгениң 52 чылы-биле байыр чедиргеш, 1941-45 чылдарның дайынынга хоочуннарның киирген үлүү үнелеттинип четтинмес дээрзин онзалап демдеглээн. Амгы тайбың үеде олар ам база ол-ла туружуп быжыы-биле тудуп, тайбың, чопшээрежилге дээш шимчээшкинде идепкейлиг киржип турарын чугаалаан.

Дайынчы эш-өөрүнүң өмүнээзинден Борис Лама, Иван Корж олар сөс алгаш, фашистиг Германияга удур дайынга киржип, Тиилелгени чоокшуладырынга төлептиг үлүүн тус-туста киирген чугаалааш, Ада-чурт мурнунга хүлээлгезин төлептиг күүсеткенин дыңнаткаш, чыылганнарга экини күзээннер.

Дайынның болгаш тылдың хоочуннарының буянныг, шудургу ажыл-херээн аныяк салгал утпаан, сактып, уламчылап турарын Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле яамының сайыды А. С. Санчат дыңнаткан. Оларның маадырлыг чоруу уттундурбас деп үнелээш, Май 9-биле байыр чедирген.

Байыр чедиришкиннери доозулган соонда, Кызыл гарнизонунуң дайынчылары, дайынның хоочуннары Ада-чурттуң Улуг дайынынга амы-тынындан чарылган дайынчыларга алдаржытпан мөңге от хып турда, боодал чечектерни тураскаалга салып турда, күчүлүг даашташкын дыңналып турду. Кызыл гарнизонунуң дайынчылары, республиканың Иштики херектер яамызының кезектери митинг езулалынга киржип, тураскаал мурнунга чыскаалып, хоорайның Ленин кудумчузун куду марш-биле төпте Арат шөлүнче шериг оркестриниң үделгези-биле углатканнар.

Ада-чурттуң амгы камгалакчылары фронтучуларга езулал кылып, боо-чепсээ, дайынчы техниказы-биле оларның мурну-биле эртип турда, хоочун дайынчыларның сагыш-сеткилин ыракты дайын чылдарындан бодалдар доюлдуруп, оожургал бербейн турганы чугаажок. Тулчуушкун шөлү... «Взвод, мээң соом-биле!», «Бурунгаар!» дээн кыйгы ынаар-ла ыракта чаңгыланган-даа дег болган боор база чадавас. Сактыышкыннар... Ол аразында тыва эки турачылар Галина Доңмитовна Довадор, Вера Чүлдүмовна Байлак олар-биле чугаалажы бердивис.

— Дайын шөлүнге санинструкторлап чораан эки турачы кыстарның бөгүнде чүгле ийизи артывыс — дээн сөстер-биле Галина Доңмитовна чугаазын эгелээш, мынчаар уламчылады: — Дайын шөлүнден бажын көдүрбейн барган оолдарывыс сагышка кирер-дир. Назы-хар улгаткан, шаанда дег кадыывыс ам кайда боор, кошкап келген, ынчангаш эш-өөрүвүс кандыг чурттап орлар ирги дижип, сураглажы бээр-дир бис. Дайынга каңнаттынган найырал черле кошкаш дивес. Дайын-чаа дег коргунчуг чүве чок, ону караа-биле херек кырында көрген кижи эки билир. Чаашкын дег дүжүп турган ок адаа-биле үңгеп-союп чораш, балыглаткан дайынчыга дуза чедирер, ону чүктеп сөөртүр... Дайынның коргунчуг хай-халавын көрүп келдивис. Тайбың амыдырал дээш демиселге хүлээлгевисти күүсеткен бис.

Мындыг одуругларны олар чугаалап турда, чалбыыштыг от-биле бүргеткен тулчуушкун шөлү, ол-бо таладан, дээрден чашканнады бүлгүртүп турган дег, октарның сыгайнып ужуп турары, миналар частып, дайынчыларның окка тавартып, каш базып чоруй, черге баары, чок болза катап туруп көжегеш, эрес-дидими-биле улам бурунгаарлап турары... мырыңай чаа чүве дег, угаан-медерелге чуруттунуп турганы чугаажок.

Танкыга удур боолаар взводтуң командири Т. К. Пичен-оол эгин кожа коргуш-сыныш чок кады демисежип чораан дайынчы эштерин сактып чугаалады. Оларның аразында часпас адыгжылар бар, балыгланза-даа тура дүшпес, шыдамык өөрүн мактады. Д. Салчак хайгыылга чораш, фашистерге туттурган, байысаап, шаажылап-даа турда, чаңгыс-даа сөс оскунмаан, маадырлыы-биле өлгенин сактып чугаалады. Аңаа улай мындыг чүүлдү чугаалады.

— Эки турачылар он чеди кижи артывыс, эң улуувус Санчат-оол Оюн — 80 харлыг. Бистиң аравыста социал деңнел дески эвес. Амгы үеде экономиктиг чедимче чок байдалдардан көрдүнген чиигелделерниң херек кырында күүселдези долу эвес. Доктаал-саавыр бар-даа болза, чедир боттанмайн турар — деп чугаалдааш, ону черле өөренип көөрүн диледи.

Арат шөлү. Кызыл гарнизонунуң дайынчылары, Иштики херектер яамызының албан хайы-биле янзы-бүрү кезектери шериг езу-биле саң дорт кылдыр чыскаалыпкан. Тиилелге хүнү-биле байыр чедиришкинниң оларның күчүлүг «Ура! «Ура-а»-биле хүлээп ап турары Арат шөлүнге дыргын тарап турган. Олар чыскаал-биле эртип турда, күчүлүг даашташкын дыңналып турган.

Ада-чурт камгалакчылары — дайынның хоочуннары, оларның салгалы Тиилелгениң база бир чазында мындыг янзылыг ужурашканнар.

Вера КУУЛАР.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Кандыг-даа байырлал оюн-тоглаа чокка эртпес болгай. Фашистиг Германияны чылча шапкан Тиилелгениң 52 чыл оюнга тураскааткан байырлыг концерт найысылал Кызылдың Арат шөлүнге болуп эрткен.

Ол эртен изип, соой-даа бээр, аажызы билдинмес хүн-даа болза, байырлалдың байырлалы Тиилелге хүнүн канчап хилис эрттирер боор дээзиг. Чон эртен эрте-ле парадты база байырлыг концертти көөрү-биле чыглып келди. Аянныг, чараш кылдыр кеттинип алгаш, ажы-төлүн эдерткеш, Арат шөлүнге чыглып келген улусту көөрге, шынап-ла, кижиниң сагыш-сеткили чайгаар-ла хөлзеп, шөлдү каастап кааның көргеш, байырлал шынчы кире бээр чораан.

Ийет, бо байырлал Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге эң-не ыдыктыг, эргим болур дээрзи билдингир. Ындыг эргим, чоок болурундан аңгыда, олар хөйнү сактып, муңгарап болур. Дайын үезинде өлүрткен эш-өөрүн, ада-иезин, уруг-дарыын сактып, мөңгежидип, алдын дашканы көдүрерлер. Тыва эки турачылардан арткан кашла кижиге оюн-тоглааны көөрү-биле сандайларны салган.

Концерттиң эгезинде ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызының симфония оркестри Валерий Ондарның удуртулгазы-биле дайын үезиниң аялгаларын күүседи бээрге, чыылган чон таалал-биле дыңнаан. Ооң соонда Кызыл хоорайның ыры болгаш танцы ансамбли (уран чүүл удуртукчузу Гульнар Байгажаков) «Сибирский хоровод» деп хөйнүң ырын кончуг чараш күүсеткен. «Пограничник» ансамбльдиң солизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Вячеслав Климовтуң база аныяк ыраажы Алексей Архиповтуң «Марш — воспоминание», «В лесу, прифронтовом» болгаш өске-даа ырларны чон күзелдии-биле хүлээп алган.

Дайын киржикчилери болгаш чыылганнар чүгле бо ансамбльдерни эвес, а «Сударушка» (удуртукчузу ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Юрий Потапов), уругларның «Октай» (Надежда Пономарева), «Эртинелиг Тыва» (Радомир Монгуш) ансамбльдерни улуг сонуургал-биле уткаан. Күрүне филармониязының солизи Владимир Монгуш, РФ-тиң алдарлыг артизи Надежда Наксыл болгаш өскелер-даа хүндүткелдиг черде органнарга мөгейип, боттарының талантызын бараалгатканнар.

Эң ылаңгыя лейтенант Алексей Архиповтуң удуртулгазы-биле канчаар бодун камгаланырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап билирин көргүскени көрүштүг, чараш болган.

Кандыг-даа оюн-тоглаа тончулуг. Ылаңгыя концерт программазының соонда, хөглүг ырлар ырлажыры чаңчыл болган болгаш көрукчүлерниң хей-аъдын көдүрүп, омак киирер болгай. А бо удаада «День Победы» деп ырыны Вячеслав Климов ырлай бээрге, хоочуннарывыстың карактарындан чаштар үзүктел чок, чайгаар бадып турду. Шынап-ла, «Ол — өөрүшкүнүң карак чаштары, ол тиилелгени шыдаар шаавыс-биле чедип алган бис, ол дээрге, бажының дүгү хыраалай бергеннерниң байырлалы-дыр» дээн сөстерни дыңнап оргаш, кыдыында бо кижиниң сеткили саргып, баары ажып, карааның чажы бадып кээр чорду.

Хүндүлүг хоочуннарывыска байыр чедирип, солун концертти чаңчыл езугаар бараалгатканы дээш Кызыл хоорай чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Г. И. Марченкога, уран чүүл удуртукчузу, РФ-тиң болгаш ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы В. С. Нанактаевке, шериг комиссариадынга чоргаарланып, өөрүп четтиргенин концерт, оюн-тоглаа солун, көрүштүг болганын улуг сеткил ханыышкыны-биле чугаалажып турду.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: Тиилелге хүнүн Кызыл хоорайга байырлааны.

ХООЧУННАРНЫ ХҮНДҮЛЕП ЁЗУЛААН

Хоойлу-дүрүмнү быжыглаарынга улуг салыышкыны база прокуратура органнарынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш Тыва Республиканың прокуратуразының эргелел начальниги Шаглыр Седий-оолович Кууларга «Россия Федерациязының алдарлыг юризи» деп хүндүлүг атты тыпсыр дугайында РФ-тиң Президентизиниң 1997 чылдың январь 9-та Чарлыын Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап бо чылдың май 9-та респрокуратураның хуралдаар залынга чыылганнарга байырлыг байдалдың үезинде номчаан болгаш күрүне шаңналын хоочун юриске тыпсып берген. Бедик шаңнал-биле холбаштыр оон эдилекчизинге ол изиг байырны чедирип, чедиишкиннерни күзээн. Ш. С. Куулар сөс алгаш, бедик шаңнал дээш четтиргенин илергейлеп, ук шаңнал болза, республика прокуратуразының бүгү коллективинге хамааржыр, чүге дизе, өске ажылдакчылардан онза ылгалы берген чүвем чок деп чугаалаан.

Тыва Республиканың прокурору, юстицияның ийиги чадазының күрүне чөвүлекчизи А. П. Дамба-Хуурак Тиилелге хүнү-биле холбаштыр Тываның прокуратура органнарының бүгү ажылдакчыларынга изиг байырны чедирген болгаш оларга быжыг кадыкшылды, ажылынга чедиишкиннерни күзээн. Политиктиг репрессияларга таваржып чорааннарны агартыр талазы-биле хөй санныг материалдарны республика солуннарынга бижип, буянныг ажылды кылганы дээш журналист А. А. Дугержаага чечектиг белекти, а ол ышкаш республиканың прокуратура органнарының хоочуну, юстицияның чөвүлекчизи Б. И. Лищинскийге тускай белекти ТР-ниң прокурору тывыскан.

Бистиң корр.

О. В. Фенцельге «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Библиотека херээн хөгжүдеринге ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканың директору **Ольга Васильевна ФЕНЦЕЛЬГЕ «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 22, № 621, Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» атты Э. Х. Ооржакка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының девискээрлер аразында харылзаалар талазы-биле оралакчызы **Эрес-оол Хайыңгырбаевич Ооржакка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** атты тыпсыр

Тыва Республиканың Президентизи Ш ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 25. № 623. Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В. Л. Тинмейге тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Телерадиодамчыдылганы хөгжүдеринге ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш телевидениениң улуг редактору **Владимир Лайзанович ТИНМЕЙГЕ «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 22, № 618, Кызыл хоорай.

Кызыл хоорайның уругларының музыка школазының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Культура талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Нина Викторовна РОМАНЕНКОГА — фортепиано башкызы.

Татьяна Петровна ШАНАНИНАГА — уругларның музыка школазының ооредилге эргелекчизи.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Анна Владимировна КУЗНЕЦОВАНЫ — уругларның музыка школазының директору.

Владимир Александрович ЩЕРБАКОВТУ — баян башкызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 22. № 622. Кызыл хоорай

Н. Б. Дьяковка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыды Николай Борисович **ДЬЯКОВКА «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 22, № 613, Кызыл хоорай.

С. С. Ондарга, Л. К. Ширшинага «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Савин Санчатович ОНДАРГА — «Чедер» курорттуң кол эмчизи.

Лидия Кирилловна ШИРШИНАГА — республиканың уруглар эмнелгезиниң № 3 поликлиниказының логопед эмчизи.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 22. № 619 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяазы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле** шаңнаары болза:

Дандар Калбаевич ДОЛЗАТМААНЫ — Барыын-Хемчик кожууннуң долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле комитединиң даргазы.

Людмила Дмитриевна КОСТЕНКОНУ — Каа-Хем кожуун чагыргазының херектер башкарыкчызы.

Валентина Борисовна МАГДАНЫ — Тожу кожуун чагыргазының херектер башкарыкчызы

Надежда Антоновна САТАЕВАНЫ — Каа-Хем кожуун чагыргазының тус чер чагыргалары-биле ажыл талазы-биле килдизиниң эргелекчизи.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 22. № 614. Кызыл хоорай.

Партиялар, шимчээшкиннер

ТӨӨГҮНҮҢ КҮШТҮГ ЧАЛГЫЫНДА

Бүгү кижи төрелгетенниң, чурт, улус бүрүзүнүң төөгүзү дыка нарын болгаш солун. Төөгүнүң чалгыы кезээде күштүг, ооң эргилделери кедергей кадыр, дендии силгиишкинниг болгаш шуурганныг. Амгы үеде Россия, ында политиктиг партиялар, шимчээшкиннер чурттуң төөгүзүнүң күштүг чалгыында туруп турар деп, чугаалап болур. «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң IV съездизи бо чылдың апрельдиң ийиги он хонуунда Москвага болуп эрткен. РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцин ол шуулганның киржикчилеринге байыр чедирген.

Россияда амгы үеде салдарлыг болу берген ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң дөрткү съездизиниң киржикчизи, «Бистиң бажыңывыс — Россия—Тыва» деп девискээр салбырының удуртукчузу Юрий АРАКЧАА-биле бистиң корреспондентивис ужурашкан болгаш элээн каш айтырыгларга делгереңгей тайылбырны алган.

Айтырыг. Социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдал чуртта бөдүүн эвес, нарын болгай. «Бистиң бажыңывыс — Россия» (ББР) деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинге улуг харысалганы ол байдал даандырып турар дээрзи чигзиниишкин чок. Ынчаарга ББР-ниң IV съездизи бо угланыышкынга хамаарыштыр кандыг шиитпирлерни хүлээп алганыл база кандыг сорулгаларны салганыл?

Харыы. «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп шимчээшкинниң IV съездизи дыка нарын үеде болуп эрткен. Ынчаарга чуртта чаартылгаларның кандыг байдалдыг болуру, XXI чүс чылче Россия кандыг шинчилиг кирери реформаторжу күштер бодунуң программазын кайы хире күүседип шыдаарындан шиитпирлии-биле хамааржыр апаар. Чогум-на ындыг турушту езугаар политиктиг харысалгалыг боттуг көрүүшкүн-биле съезд ниитилелде байдалды барымдаалавышаан, ББР-ниң ажыл-чорудулгазының программазын тодаргайлаан. Чурттуң болгаш бо шимчээшкинниң мурнунга салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге ол программа бүрүнү-биле дүүшкен турар ужурлуг.

Ам безин эвээш эвес чүүлдер кылдынган. «Бистиң бажыңывыс — «Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң салбырлары Чечнядан аңгыда Россияның бүгү девискээрлеринде тургустунган ажылдап турар. Россия Федерациязының Чазааның составы, республикаларның президентилери, крайларның болгаш областарның губернаторлары ББР-ниң кежигүннери болуп турар. Шимчээшкинниң —ББР-ниң фракция — парламент бөлүү реформатор-демократтыг угланыышкынның Күрдумада күштүг фракциязы болуп турар.

Ынчаарга моон соңгаар улам-на хөй чүүлдерни кылырын бистиң амгы нарын, берге үевис негеп турар дээрзин онзалап демдеглээр бодаан мен. Шимчээшкинниң күчүзүн улам дээре ажыглаар, ону Ада-чуртка бараан болдурар сорулга туруп турар. Ол дээрге бөдүүн эвес, дыка нарын сорулга-дыр. «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкин болза, чуртта шыырак күш болу берген. Ынчангаш үстүнде демдеглеттинген нарын болгаш чугула сорулганы күүседип шыдаар дээрзинге бүзүрээр бис. Ада-чурттуң политиктиг амыдыралынга ийиги, харын оон-даа куду черни ээлээр деп чугаалаар болза, ол шын эвес болгаш бистиң талалакчыларывыс бистерни шын билип шыдавас ийик. Шимчээшкинниң тактиказынга болгаш стратегиязынга эдилгелерни кылырывыс эргежок чугула, шимчээшкинниң бүгү организацияларының болгаш тургузугларының ажыл-чорудулгазын чаа деңнелче көдүрери негеттинип келген. Чүгле бо негелдени күүсеткен таварылгада, ББР политиктиг болгаш социал талазы-биле тодаргай ажыл-чорудулгалыг шимчээшкин болуп шыдаар. Бистиң шимчээшкинивис ынчаарда соңгукчуларның идегелин чаалап ап, ниитилелге шыырак политиктиг күш болуп, бодунуң стратегтиг сорулгаларын боттандырар аргалыг болур.

Айтырыг. Россия ниитилелинде политиктиг байдалды съезд канчаар үнелеп көргенил, Юрий Кууларович? Политика айтырыынга болгаш күрүнеге ББР-ниң ролю чогум кандыг болур ужурлугул?

Харыы. Чуртта политиктиг байдал нарын болгаш чөрүлдээлиг. Россияда ниитилел-политиктиг хөгжүлдениң кол угланыышкыннары тодаргай билдинип келген. Ол дугайында принципиалдыг чүүлдер болгаш баш бурунгаар көрүүшкүннер бадыткап турар. **Бирээде.** Реформаның угланыышкыны ниитилел медерелинде бадыткаттынган деп амгы үеде демдеглеп болур, ол дээрге, политиктиг боттуг чүүл болу берген. Чоннуң хөй нуруузу эрткен үеже дедир эглирин күзевейн, чурттуң улам ыңайгы чаартылгазын деткип турар.

Экономикага өскерилгелер болдунган. Рынок экономиказының үндезиннери тургустунуп турар. Саң-хөөнүң байдалын быжыг туруштуг болдурарының сорулгалары шиитпирлеттинип турар. Рынок барааннар-биле долдунган. Чаа ниитилел-политиктиг системаның шынар талазы-биле тургустунары боттанып эгелээн. Демократтыг болгаш рыноктуң үнелиг чүүлдери болур өске хевирниң бодалдарын хүндүлээрин, чүдүлгениң хостуун, экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуун болгаш хууда эгелээшкинни ниитилел шиңгээдип ап турар. Ындыг-даа болза, экономикада кризис ам-даа чайлаттынмаан, ооң таарымча чок социал уржуктары чидиг характерлиг болуп турар. Бюджеттиң бергедээшкиннери, чонга күрүнениң шалың болгаш социал төлевирлер талазы-биле өрезиниң өзүлдези, аңаа ниитилелдиң элээн кезииниң таарзынмас чоруу удурланыышкынныг үзел-бодалдарның тыптып келириниң чылдагааны болуп турар. Чоннуң чамдык кезииниң эт-хөреңги талазы-биле ылгалыышкыны база багай салдарлыг болу берген.

Ажыл төлевириниң кудузунуң азы амыдырал деңнелиниң чавызының дугайында эвес, а чонга ажыл берикчилериниң болгаш күрүнениң чедир төлевейн турарының дугайында чугаа болуп турар. Мооң мурнунда күрүне эрге-чагыргазының чөлеңгиижи кылдыр санаттынып келген чаа социал бөлүктери таарзынмас үзелдиглерниң талазынче шилчип турарын база демдеглээр апаар. Олар кымнарыл дээрге, күрүне албан черлериниң ажылдакчылары, башкылар, эмчилер, тодаргайлаарга, ББР-ниң талалакчылары болгу дег кижилер-дир. Бо таварылгада Россияда эрге-чагырганың бүгү адырлары, оларның аразында ББР деп Бүгү-российның ниитилел-политиктиг шимчээшкининиң удуртур төп органының кежигүнүнге соңгуттурган Тыва Республиканың Президентизи база Чазаа нарын байдалдарны чогумчалыг болдурар талазы-биле тодаргай хемчеглерни боттандырары, демократтыг болгаш рынок базымнарын кылыры эргежок чугула деп бодаар мен.

Реформалар политиказында сөөлгү үеде илереэн четпестерни чайладыр төлээде, Федералдыг Хуралга РФ-тиң Президентизиниң Угуулгазында болгаш 1997—2000 чылдарда Россияның Чазааның программазында айыткан сорулгаларны амыдыралга боттандырары эргежок чугула деп, ББР санап турар. Күрүне эрге-чагыргазының федералдыг болгаш девискээр органнарында шимчээшкинниң бүгү организациялары ол программаны боттандырарынче угланган бүгү-ле чүүлдерни кылыр дээрзинге чигзиниишкин турбас ужурлуг.

Демдеглеттинген программа болза, экономикада узамдыккан кудулаашкынны ажып эртеринге, ниитилелде дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырарынга таарымчалыг арганы Россияның күрүне болгаш политиктиг удуртулгазынга берип турар деп, ББР санап турар. Байдалды экижидер, бодунуң туруштарын эрге-чагырга органнары быжыглаарда, күзенчиг эвес каржы хемчеглерни кылбазы чугула. Бо бүгү аргаларны хилис эрттирбес, а болдунар-ла шаа-биле ажыглаар ужурлуг бис. Экономика көдүрлүп эгелээрге, кижилерниң сагыш-сеткили база көдүрлүр болгаш «тыңгарлындырар» дээр эмнээшкин ийиги чергениң херээ болу бээр болгаш төөгүлүг ужур-дузалыг базымны чедип алыр апаар бис. Россияда реформалар чаа чадаже шилчиир болгаш ынчаарда реформалар дедир ээлбес дугайында чугаалап болур бис. Чурттуң болгаш бистиң республиканың удуртулгазының, ББР-ниң, демократтыг, реформаторжу бүгү күштерниң харысалгазы ооң-биле хемчээттинер, үнелеттинер апаар.

Ийиде. РФ-тиң Чазаан чурттуң Президентизиниң чаартканы ниитилел-политиктиг байдалга боттуг салдарны чедирген. Профессионал болгаш сырый каттышкан команда тургустунган, Россияга эргежок чугула реформаларны ол команда эчизинге чедир чорударынга шиитпирлиг. Чурттуң эрге-чагыргазының чаартынганының таарымчалыг утка-шынары шак ында деп, ББР санап турар. Эрге-чагырганың шак ындыг таарымчалыг чаартылгазы бистиң республикага база болдунуп турар. Республиканың Чазааның составынга ББР-ниң кежигүннериниң кирерин деткиир бис. Төпте болгаш тус черде эрге-чагырганы бистиң шимчээшкинивис моон соңгаар-даа деткиир апаар. Ооң-биле чергелештир Чазактың чамдык шиитпирлерин болгаш хемчеглерин шүгүмчүлээр эргени бистиң шимчээшкинивис бодунга арттырып ап турарын айтыр херек. Бо айтырыг РФ-тиң болгаш Тыва Республиканың удуртулгазынга бир дөмей хамааржыр. ББР-ниң стратегтиг принциптеринге дүүшпес болгаш частырыглыг хемчеглерни черле шүгүмчүлээр апаар.

Үште. Россияда политиктиг күштерниң деңзигүүр байдалы нарын хевээр болуп артпышаан. Ол байдал тактиктиг эптиг болурун ББР-ден негеп турар. Удурланышкак партияларның, оларның аразында Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы ышкаш, ындыг политиктиг улуг күштүң тактиказында чамдык таарымчалыг өскерлиишкиннерни эскербейн барып болбас. Удурланышкак, тодаргайлаарга, оппозициялыг дээр партиялар күүсекчи эрге-чагырга-биле чугаалажыышкыннарны, чөпшээрежилгени кылырынга белен хевирлиг кылдыр билдинип турар. Ынчалзажок оларның оозу шоолуг ханы эвес-тир. Удурланышкак ол партиялар эрге-чагырга-биле удур туржурунче, Президент-биле болгаш чаартынган Чазак-биле харылзааларын чидиглеңдирер бодап турары илдең-дир. Чүгле коммунистиг азы националистиг бөлүктерни болгаш партияларны удурланышкак — оппозициялыг кылдыр санап турган бис. Ынчалзажок Президентиге болгаш Чазакка удурланышкак бөлүктер демократтыг күштерниң лагеринде база бар дээрзин демдеглээр апаар. Олар кандыг-даа система чокка шүгүмчүлелди кылып, ниитилелди соора угаадып турар. Ийи дагын хевирлиг ындыг оппозицияның илереэшкини чурттуң политиктиг амыдыралында тодаргай көстүп келген-дир.

Ооң-биле чергелештир оппозиция-биле чөпшээрежилгениң бар аргазындан ойталап болбас ужурлуг бис. Ол оппозиция бодунуу-биле хөделип турза-даа, парламентиге чогумчалыг ажылдаарынга, ажыл-чорудулгазының түңнелин алыр күзелдии билдинип турар ышкаш. Ол арганы бистер хилис эрттирбес болгаш чөөн үзелдиг болгаш национал-патриоттуг күштерге хамаарыштыр эптиг болбушаан, принципиалдыг айтырыгларга дүжүп бериишкинни кылбас ужурлуг бис. Бот-боттарын билчирин чедип алырынче чүткүүр апаар.

Дөртте. Демократтыг болгаш рынок реформаларының талалакчыларының сырый кады ажылдажылгазы дээш бистиң шимчээшкинивис кезээде туржуп келген. Бо таварылгада бистиң шимчээшкинивис бодунга чоок политиктиг болгаш ниитилел күштериниң сырый каттыжарының төвү болур рольду ойнаар ужурлуг. Бо талазы-биле бистиң шимчээшкинивистиң туружу черле илдең: Ада-чуртувустуң эгелээн чаартылгазы эчизинге чедир боттанган турарынга сонуургалдыг бис.

Реформаторжу бүгү күштерни каттыштырар болгаш чөөн үзелдиг күштерниң блогунга удур туржуп шыдаар барыын-төп үзелдиг политиктиг коалицияны (эвилелди) тургузарының эргежок чугулазын Россияда политиктиг күштерниң тургустунган деңзигүүр байдалы негеп турар. ББР болза, эрге-чагырганың дээди эшелоннарында быжыг харылзаалыг болгаш организастыг чугула структураларлыг болгаш курлавырларлыг.

Беште. Тургустунган хамааты ниитилели чокка, хөй-ниитиниң санал-оналы чогумчалыг кылдыр хевирлеттинмээнде, күштүг болгаш чечектелген Россияны катап тургузары болдунмас дээрзин демдеглээр апаар. А ону чедип алырынга моондактыг чүве болза, эрге-чагыргада кирбээн партияларның, янзы-бүрү хөй-ниити организацияларының, чижээ, профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазы бистен хоорулчак болуп турары-дыр. Ындыг байдал болза, амгы үениң хамааты ниитилелин Россияга тургузарын моондактап турар. Ол чокта, оортан дашкаар быжыг туруштуг, демократтыг тургузугну хандырары болдунмас болур. Ол тургузуг болза, янзы-бүрү экономиктиг, социал, политиктиг болгаш национал эрге-ажыктарны бодунуң ээлчээнде хандырар хүлээлгелиг. Эрге-чагырганың болгаш хамааты ниитилелдиң кады ажылдажыр бар механизмнериниң ажыл-чорудулгазынче болгаш чаа механизмнерни тургузарынче эрге-чагырганың кичээңгей салбайн турарын бистиң шимчээшкинивис— ББР частырыг деп санап турар. Хөй-ниити институттарының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары эргежок чугула. Чижээ, **Бүгү-российның хөй-ниити конгрезин** тургузарының идеязын деткиир херек. Ол конгресс болза, хөй-ниитиниң парламентизи хевирлиг болур, ооң хемчээлинге партиялар болгаш шимчээшкиннер, хамаарышпас хөй-ниити, партия кежигүнү эвес россияннар эң-не чидиг айтырыгларны сайзыралдыг езу-биле сайгарып, таарымчалыг политиктиг чугаалажыышкыннарның дуржулгазын мөөңнеп, ниити арганы тып, күрүнениң болгаш ниити националдың чугула айтырыгларын шиитпирлеп, политиктиг күштерни сырый каттыштырып шыдаар ийик. ББР-ниң бодап турарын езугаар алырга, ол сорулганы ниитилел болгаш эрге-чагырга деткиир ужурлуг.

Үш талалыг комиссияның ажылын сайзыраңгайжыдары, профэвилелдерниң болгаш сайгарлыкчылар организацияларының каттышкан ужуражыышкыннарын доктаамал чорудары, Россияга социал кады ажылдажылганың политиказын хөгжүдеринче угланган өске-даа хемчеглерни боттандырары — бирги ээлчегниң сорулгазы кылдыр санап турар бис.

Айтырыг. Күрүне тургузуунга болгаш федерализмниң айтырыгларынга хамаарыштыр ББР-ниң IV съездизиниң туружу кандыг болуп турарыл?

Харыы. Россияның чаа күрүне тургузуун быжыглаары, эрге-чагырганың ат-алдарын көдүрери, ооң бүгү адырларының ажыл-чорудулгазының ажыктыын болгаш деңнелин бедидери, ниитилелдиң болгаш эрге-чагырганың демнежип ажылдаарын калбартыры күрүне тургузуунуң талазы-биле кол сорулга кылдыр бистиң шимчээшкинивис санап турар.

Шимчээшкинниң эң чугула сорулгазы — **чаңгыс аай федеративтиг күрүнени быжыглаары**, «күштүг девискээрлер — күштүг Россия» деп принципти амыдыралга боттандырары, Россияның бүгү девискээринге Россияның хамаатыларының дең эргелерин, бүгү нацияларның болгаш улустарның дең эргелиин, националдарның болгаш биче-буурай улустарның аразынга чөрүлдээлерни болдурбазы, Россия ниитилелиниң сырый каттыжыышкынын чедип алыры болур.

Федерализмни тургузары — Россия күрүнезин быжыглаарының дээштиг аргазы-дыр. Федерализм дээрге, Россия ышкаш демократтыг, хөй националдыг чуртка эрге-чагырганы организастаарының эң-не таарымчалыг хевири-дир. Ол дээрге, янзы-бүрү улустарның күжениишкиннерин каттыштырарының болгаш оларның эрге-ажыктарын барымдаалап көөрүнүң, төптүң болгаш девискээрлерниң аразынга эрге-хүлээлгелерни, харысалганы шын хуваарының төөгү талазы-биле тургустунган болгаш хынап көрдүнген аргазы-дыр.

Төптүң болгаш девискээрлерниң аразынга харылзаалар Конституцияның нормачыжээнге үндезилеттинип турар. Девискээрлерниң онзагай байдалдарын Конституция-биле доктааткан Керээлерде барымдаалап көрген. Чаңгыс аай экономиктиг болгаш эрге-хоойлулуг девискээр болза, федеративтиг харылзааларны быжыглаарының үндезини болур ужурлуг. Ниити-күрүнениң саң-хөө сагылга-чурумун чорударын девискээрлер хандырар, үндүрүглер чыылдазын боттандырар, оларны федералдыг бюджетче чогуур үезинде шилчидип бээр, төптен тодаргай сорулгалыг тускайлаан акша-хөреңгилерниң шын ажыглалын шыңгыы сагыыр ужурлуг.

Ынчаарга девискээрлерниң өй-тавында экономиктиг болгаш өске-даа хамаарышпас чоруунуң сарыылдыг хемчээлдерин федералдыг төптүң талазындан хоойлу езугаар быжыглаары черле эргежок чугула болур. Федерализм болза, тус черниң сайзыраңгай бот-башкарылга системазы-биле холбаалыг болур ужурлуг. Амыдырал хандырылгазының хүн бүрүде айтырыгларын хамаатылар боттары шиитпирлээринге, оларның чурттап турар черлеринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынга үстүнде демдеглеттинген холбаалыг чорук эргежок чугула болур.

Күрүне эрге-чагыргазының органнарындан тус черниң бот-башкарылгазының хамаарышпас чоруун хандырары эргежок чугула. Чүгле бо таварылгада хамаатылар бодунуң ээлчээнде дүжүметтерниң ыйыышкынындан хостуг болуп, бодунуң айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлеп шыдаар. Тус черниң бот-башкарылга органнары соңгулдалыг үндезинге тургустунар болгаш боттары бюджеттиг болуп, тургузуун бот-тускайлаң тодаргайлаар ужурлуг.

ББР-ниң бодап турарын езугаар алырга, күүсекчи эрге-чагырганың органнары тус черниң бот-башкарылгазы-биле бодунуң ажыл-ишчи харылзааларын ам-даа таарыштырып албаан. Тус черниң бот-башкарылгазын мурнуку хевээр «аппараттың адаккы звенозу», «күүсекчи органнарның айбычызы» азы «диленчизи» хевирлиг кылдыр көрүп турар. Тус черниң бот-башкарылгазының ниитилел күчүзү долузу-биле сайзыраар ужурлуг. Ынчаарда тус черге ужур-дузалыг айтырыгларны ында чоннуң бот-тускайлаң шиитпирлээринге идеглиг болур. Күрүне эрге-чагыргазының чамдык хүлээлгелерин тус черниң бот-башкарылгазынга дамчыдып бээриниң чурумун тургузары негеттинип келген.

Девискээрлерниң ролюн болгаш ужур-дузазын бедидери — Россияның бүдүн-бүрүн чоруун быжыглаарының кол негелделериниң бирээзи кылдыр ББР санап турар. Тус черниң эрге-чагыргазын чаартырының чорудулгазын контрольдаар болгаш ооң саң-хөө база өске-даа магадылалдарын хоойлу езугаар хандырар сорулгалыг **холбаштырылга төвүн** тургузары чүүлдүг болур. Ол төп болза, тус черниң бот-башкарылгазының херектериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчи болуп болгу дег.

Эрге-чагыргага болгаш чуртка корум-чурумну тургузар талазы-биле Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң күжениишкиннерин «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкин деткип турар.

Эрге-чагырганың күүсекчи органнары байдалды чамдыкта башкарып чадап бээрин эскербейн барып болбас. Хүлээп алдынган хоойлулар, чарлыктар, федералдыг болгаш чер-черниң программалары, доктаалдар эчизинге чедир күүсеттинмейн турар. Күрүне эрге-чагыргазының органнарының аппарады федералдыг-даа, тус черниң-даа деңнелинде барымдаа чокка үрдүндүр өзүп турар. Ынчаарга ооң сан талазы-биле өзүлдези шынар көргүзүглериниң кудулаашкыны-биле холбаалыг болу берген: профессионалдыг мергежил кудулап, албанның сагылга-чуруму болгаш харысалгазы чавызап, саарылга структуралары-биле дүжүметтер холбажып, хээлини алыр, бээр үүлгедиглер көвүдеп турар. Эргелеп башкарылганың профессионал кижилерин политика талазы-биле идегелдиг кылдыр көрдүнген кижилер-биле солааны күрүне структураларындан мергежилдиг специалистерни кызып үндүреринге херек кырында чедирген болгаш эрге-чагырга органнарының ажылынга бедик мергежилдиң аргазын суларатган. Эргелеп башкарып шыдаар, ак сеткилдиг специалист — ол дээрге, ниитилелдиң байлаа-дыр. Ындыг специалист кижиниң салым-чолу болгаш ажыл-чорудулгазы субъективтиг хоозун бодалдан хамаарышпас болгаш чогуур эрге-хоойлу, моральдыг болгаш материалдыг магадылалдар-биле хандыртынган турар ужурлуг.

ББР-ниң бирги ээлчегде эң чугула сорулгазы — эрге-чагырганың бүгү-ле адырлары-биле дем каттыштырып ажылдаары, күрүнени эргелеп башкарар органнарга корум-чурумну хандырары, бюджет болгаш күүсекчи сагылга-чурумну быжыглаары, кем-херек үүлгедиишкиннеринге, хээли алыр, бээр хөделиишкиннерге удур шиитпирлиг демиселди чорудары, дүжүметтерниң туразында хөделиишкиннеринге удур туржуру, үндүрүг төлекчилериниң мурнунга ажык-чарлыг чорукту болгаш отчеттуг болурун хандырары-дыр. Эргелеп башкарылга органнарын демократчыдарынга идепкейлиг идигни бээр ужурлуг бис.

ББР болза, хамаатыларның негелделерин барымдаалап көрбүшаан, эрге-чагыргага негелделерни тургузар, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның органнарында бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр хамаатыларның негелделерин, хереглелдерин хандырар, а ол ышкаш эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазынга хөй-ниитиниң контролюн боттандырар ужурлуг. Бистиң шимчээшкинивис болза, хамаатыларның эрге-ажыының, эргелериниң болгаш хосталгаларының езулуг камгалакчызы болган турар ужурлуг.

Айтырыг. Организас-политиктиг айтырыглар ББР-ниң ажыл-чорудулгазының тудуш кезээ болгай. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкин болза, Россияның политиктиг амыдыралында шыырак күш болуп турар. Ол чурттуң экономика, социал болгаш политика талазы-биле идепкейлиг кезектеринге даянып турар. Реформалар —ол дээрге, анаа-ла лозуң эвес, а хамыктың мурнунда кижилер — сайгарлыкчылар, интеллигенция, фермерлер-дир. Ынчангаш ББР болза, бүдүрүкчүлерниң чаа аңгызынга, чуртту бурунгаарладып турар кижилерге кичээңгейлиг, салдарлыг, сонуургалдыг болур ужурлуг. Шимчээшкин болза, бодунуң деткимчези-биле хөй-ниитиниң янзы-бүрү организацияларын болгаш сайгарлыкчы чорукту, биче болгаш ортумак бизнести, фермер ажыл-агыйларын деткиир фондуларны каттыштырар, оларның ажылынга холбаштырылганы, адрестиг, тодаргай сорулгалыг болгаш түңнелдиг чорукту бээр күзелдиг. Бистиң шимчээшкинивис болза чаңгыс аңгының азы социал бөлүктүң партиязы болбас ужурлуг. Тодаргайлаарга, эрге-ажыктарның партиязы болур. Ол эрге-ажыктарны чогуур үезинде тодаргайлап, бодувустуң политикавыска шын илергейлеп шыдаар болзувусса, бистиң шимчээшкинивис реформаторжу хевирниң улуг болгаш эң-не салдарлыг партиязы болуп шыдаар ийик.

Ажыл-чорудулганың бедик, чаа деңнелинче ББР шилчиир ужурлуг. Ол чүл дээрге, эрге-чагыргага болгаш ниитилелге бодунуң салдарын быжыглаары, реформаларны боттандырарынга бодунуң киржилгезиниң тактиказынга болгаш стратегиязынга эдилгелерни киирери, кадык бодалдың, тодаргай, политиктиг болгаш социал ажыл-чорудулганың партиязы болуру-дур.

Ажыл-чорудулганың хевирлериниң болгаш сорулгаларының база байдалдарының чаартынганы, өскерилгени кадрлар-биле ажылдың чаа концепциязын тургузар сорулганы шимчээшкинниң мурнунга салган. Ол концепция болза, кадрларны кайгамчык үнелиг капитал кылдыр хумагалап көөрүнге үндезилеттинген турар ужурлуг. ББР-ниң кадрлары төпте болгаш чурттуң бүгү девискээринде бар. ББР-ниң кол байлаа — ол дээрге, чаңгыс эп-сеткилдиг кижилер-дир. Оларны сырый каттыштырарын чедип алыр бис.

1997 чылдың январь 1-де байдалды езугаар алырга, республикаларның, крайларның, областарның, округтарның 88, хоорайларның болгаш районнарның — 2000 хире салбырлары бар. Ол дээрге дыка улуг күчү-дүр. Ам дээрезинде — күчү деп чугаалап болур.

ББР-ниң девискээр салбыры амга чедир чогум кандыг болуп келгенил дээрге, ооң күүскому болгаш штаттыг тургузуу соңгулдаларга чедир барык ажылдавайн турган. Ооң ажылы ББР-ниң Төп чөвүлелиниң болгаш Күүскомунуң айтыышкыннарын күүседири-биле кызыгаарлаттынып келген. Девискээр салбырының эгелээшкини барык чок. Кажан байдал мындыг турда, оортан эки түңнелди манаан херээ чок дээрзи кымга-даа чажыт эвес боор.

ББР-ниң кадрлары болгаш активи-биле ажылды мынчаар эде тургузары чүүлдүг болур:

— социал болгаш политика талазы-биле идепкейлиг хамаатыларны, көскү болгаш бот-амыдыралчы кижилерни, амыдыралдың депшиткен езулуг организакчыларын тывар болгаш ажылга кииририштирер;

— кадрларның, активтиң учедун бүгү деңнелдерге эки тургузар;

— дуржулгалыг, бедик мергежилдиг ажылдакчыларны болгаш практика-биле хынаттынган аныяктарны чөптүг холбаштырар;

— ажылдакчыларның хуузунда сонуургалын, чүткүлүн хөй-ниитиниң ажылы-биле шын холбаштырар;

— шимчээшкин ажылдакчыларының болгаш активиниң мергежилин, билиин бедидери — ББР-ниң эң чугула сорулгазы-дыр.

Шимчээшкинниң арны — ол дээрге, ооң удуртукчулары-дыр. Россияның болгаш бистиң республиканың-даа байдалдарында шимчээшкинниң бедик авторитеттиг удуртукчулары эргежок чугула. Ындыг авторитеттиг 5—6 удуртукчунуң аттары Россияда дыңналып турар. Чоннуң ортузунга авторитеттиг, хүндүткелдиг удуртукчулар республика болгаш кожуун деңнелдеринге депшиттинген турар ужурлуг.

ББР-ниң чер-черде салбырлары, оларның аразында бистиң республиканың девискээр салбыры чүгле күүсекчи эвес, харын хоойлужудулга эрге-чагырга органнарынга бодунуң салдарын хандырар, оларның чогумчалыг ажылын деткиир, оларның-биле дем каттыжылгалыг ажылдаар, Россияның болгаш Тываның мурнунда туруп турар социал-экономиктиг нарын айтырыгларны шиитпирлээринге улам-на идепкейлиг киржир ужурлуг.

ББР-ниң республика, хоорай, кожуун салбырлары, чер-черде организациялары чоннуң ортузунга ажылды доктаамал чорудар сорулгалыг. «Ажык эжиктер» деп принципти езугаар чоннуң ортузунга ажылдаары, кижилерниң хереглелдерин, негелделерин хандыр өөренип көөрү, бо нарын үеде оларга болдунар-ла шаа-биле деткимчени көргүзери эргежок чугула.

Айтырыг. Идеологтуг доктрина, тодаргайлаарга, идеологтуг принцип, угланыышкын, теория, эртемге үндезилеттинген номнал, өөредиг «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинде (ББР-де) бар ирги бе?

Харыы. Бүгү кижилерге албан болур кандыг-бир доктринаны ажылдап кылыр дугайында амгы үеде чугаа кылган херээ чок. Идеологияның хөй хевирлиин Россия Федерациязында хүлээп көрүп турарын РФ-тиң Конституциязының 13 чүүлүнүң бирги пунктузунда айыткан. Ынчаарга чурттуң Үндезин Хоойлузунуң ол чүүлүнүң 2-ги пунктузунда мынчаар бижиттинген: «Кандыг-даа идеология күрүнениң азы сагыыры албан болур кылдыр тургустунган туруп болбас». Ынчангаш бүгү кижилерге албан болур идеологияны ажылдап кылыры черле болдунмас дээрзин база катап демдеглээр бодайдыр мен. Ынчаарга идеяларның, үзел-бодалдарның хөй хевирлииниң иштинден эң-не салдарлыг болгаш шын принциптерни шилип ап турар бис. Ындыг принциптер, үзел-бодалдар Россияның хамаатыларынга таарымчалыг, күзенчиг болур. Чижээ, чөптүг чорук, корум-чурум, кижиниң эргелери болгаш хосталгалары деп ындыг билиишкиннер кижилерге эң-не чоок болгаш күзенчиг дээрзин демдеглээр херек. Кижилерниң хүн бүрүде амыдыралы-биле холбашкан, чижээ, мындыг билиишкиннер: өг-бүле, бажыңывыс, ажы-төлдүң салым-чолу, өөредилгези, кижизидилгези база идеологияга хамааржыр. Үнелиг чүүлдерниң болгаш чаагай национал чаңчылдарның органиктиг сырый каттыжыышкыны болза Россияның чаа идеологиязы болган турар ужурлуг.

«Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкин болза, ниитилелдиң мөзү-шынар арыгланыышкыны, амыдыралдың кадык овур-хевири, өг-бүлени, Россияның бүгү улустарының бот-амыдыралчы культуразын быжыглаар дээш туржуп турар бүгү күштерниң даяныр политиктиг чөлеңгиижи болур ужурлуг.

Кедергей шудургу реформаторжулар чуртта тургустунган чаңчылдарны херекке албааны хомуданчыг. Ооң түңнелинде реформалар чылбастап эгелээн, Россия хамаатыларының кезии ук реформаларны хүлээп албайн барган. Либерал болгаш улусчу-патриоттуг агыышкыннар ышкаш, ындыг идей-политиктиг агыышкыннар сөөлгү чылдарда Россияда тургустунган. Ынчаарга хөгжүлдениң чаа идеологиязы болза, ол кол агыышкыннарны элээн хемчээлге эптештирер арганы бээр ийик. ББР-ниң херек кырында мировоззрениелиг принциптери Россияның байдалдарында барыын-төп үзелдиг идеологияның үндезини болган туруп болур.

Бистиң идеологиявыс — ол дээрге, ниити-националдың сырый каттыжарының идеологиязы-дыр. Идеологиялар-биле холбаштыр ниитилелди аңгылаарынга шиитпирлии-биле удур бис. «Кызылдар», «актар», демократтар, коммунистер деп ниитилелди аңгылаарынга, оларны удурланыштырарынга шиитпирлии-биле удур бис. Ада-чурттуң төөгүзүнде болгаш амгы-даа амыдыралывыста бистерни, Россияның хамаатыларын каттыштырып турар чүүлдерни моон соңгаар-даа барымдаалаар бис. Чуртта байдалдың нарын, бергезин медереп билип турар бис. Политиктиг болгаш социал талазы-биле өжээн негээр дээн хөөннерге удур бис. Россияның хөй националдыг чонунуң эрге-ажыын илергейлээн болгаш камгалаан күчүлүг, демократтыг, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузар дээш туржуп турар бис. Революцияларга болгаш силгиишкиннерге Россия ам черле шыдашпас дээрзин база катап медеглеп тур бис.

Бистиң идеологиявыс — ол дээрге, күрүне идеязының шиитпирлиг ролюн хүлээп көөрүнге даянган Ниити-российның патриотизминиң идеологиязы-дыр. Ада-чурттуң төөгүзүнде башкарыкчы рольду Россияның федеративтиг күрүнезинге хевээр арттырары эргежок чугула деп санап турар бис. Бистиң сорулгавыс чүдел дизе, байдалдарның тыптырынга удур эвес, ынчалзажок ядамыктүреңги чорук турбас ужурлуг деп санап турар бис.

Идеологтуг, политиктиг, тайылбыр ажылының тодаргай системазын ББР-ге тургузары эргежок чугула деп, ооң съездизи айыткан. Ынчангаш массалыг информация чепсектери-биле ББР-ниң дем каттыжылгазын күштелдирери, ББР-ниң төп болгаш девискээр организацияларының ажыл-чорудулгазының дугайында чонга тайылбырлаары негеттинип турар.

Айтырыг. «Бистиң бажыңывыс — Россия» амгы үеде партия кылдыр шилчип турар бе, азы шимчээшкин болуп хевээр арткан бе?

Харыы. «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинни партия кылдыр эде тургузар дугайында айтырыгны сөөлгү чылда төпке болгаш девискээр организацияларынга көдүрүп турган. Ону партия кылдыр эде организастаарынга-даа, шимчээшкин кылдыр хевээр арттырарынга-даа боттуг чылдагааннар бар. Ынчаарга ББР болза, ам дээрезинде шимчээшкин болуп хевээр артары чүүлдүг деп, съезд санап көрген. Ону партия кылдыр дораан-на эде организастаары — чаңгыс удааның актызы эвес-тир. ББР-ни партия кылдыр эде организастаарын чоорту, улуг белеткел-биле боттандырар апаар. Бо айтырыгны өөренип көөр, сайгарар сорулгалыг тускай комиссияны съезд тургускан.

«Бистиң бажыңывыс — Россия» деп шимчээшкин-даа, келир үеде тургустунуп болур партия-даа барыын-төп үзелдиг (правоцентристиг) болгаш өй-тавында консервативтиг болур ужурлуг деп санап турар бис. Бистиң шимчээшкинивис болза, чоннуң эң-не идепкейлиг кезээн — бүдүрүлге ээлерин, саарлыкчыларны, интеллигенцияны, фермерлерни деткип турар. Чоннуң чогум-на ол кезээниң күжениишкиннери-биле Россияның амгы хөгжүлдези боттанып, рынок харылзааларды тургустунуп турар болгай.

Ооң-биле чергелештир бистиң шимчээшкинниң кандидаттары дээш бадылап турар хөй миллион россияннар эмнелгелерде, школаларда, клубтарда, библиотекаларда ажылдап турарын барымдаалап көөр апаар.

ББР-ниң социал баазазы калбарган тудум-на, бо шимчээшкинни партия кылдыр эде организастаарынга байдалдар тургустунуп келир. Бодунуң келир үезин Россияның салым-чолу-биле холбаштырган бүгү кижилер ынчаарда ББР-ниң социал баазазы болу бээр. Ынчан бистиң шимчээшкинивис езулуг массалыг болгаш чогумчалыг күш болур.

Айтырыг. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакты «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң төп удуртур органының составынга соңгаан деп чугааладыңар. Бистиң республикадан оон өске соңгуткан кижи бар бе?

Харыы. Бистиң чаңгыс чечурттуувус болгаш Россия Федерациязының Онза болуушкуннар яамызының сайыды С. К. Шойгуну база соңгаан.

Айтырыг. ББР-ниң удуртукчузу Виктор Степанович Черномырдинниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В. С. Черномырдин-биле бистиң шимчээшкинниң 1996-97 чылдарда болган съездилеринге, чөвүлел хуралдарынга, пленумнарынга дөрт удаа ужурашкан мен. Чоокта чаа болган съездиниң үезинде барык бүдүн чартык минута дургузунда ооң-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Ол дарганың ниити байдалы, кижилер-биле чугаалажыр хөөнү, ээлдээ меңээ дыка таарымчалыг болганын демдеглевес аргам чок. Мындыг берге үеде, ооң бодунга болгаш Чазаанга хамаарыштыр шүгүмчүлелдер чидиг, харын өжээтен шинчилиг чемелээшкиннер турза-даа, Виктор Степанович аңаа дүвүревейн, шөлээн, бүзүрелдиг ажылдап, Россия ышкаш, ындыг улуг чурттуң Чазаан баштап, удуртуп турарын шуптувус көрүп, билип турар бис. Чурттуң амыдыралының нарын, харын чидиг безин айтырыгларын билдилии-биле шиитпирлеп шыдаар ындыг кижи бистиң шимчээшкинниң удуртукчузу болуп турары дыка чүүлдүг-дүр деп санаар мен.

Интервьюну Алексей ДУГЕРЖАА алган.

Кадык амыдырал дээш...

Кызыл хоорайның чөөн талазында беш каът № 2 поликлиника ажылдап эгелээнден бээр сес чыл чедип турар. Ол үениң дургузунда чеже аарыг кижи маңаа эмнетпээн дээр.

КАДЫК БОЛУРУ — ӨӨРҮШКҮ

Саң-хөө талазы-биле байдал кайда-даа нарын деп чүве улуг улус хамааңчок, бичии уругларга безин билдингир апарган. Акшаландырыышкын айтырыын шиитпирлээр дээш чамдык албан, организациялар чаа эгелээшкиннерни дилеп тывар сорулга-биле ажылдап турары өөрүнчүг. Ооң бир бадыткалы — Кызыл хоорайның № 2 (улуг улус) поликлиниказын хамаарыштырып болур. Ынчангаш хоорайның № 2 поликлиниканың кол эмчизи — Елена Даваaевна Оюн-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ооң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан каш айтырыгларны салган.

— Елена Даваaевна, хоорайның № 2 поликлиниказы республика эмнелгезинден аңгыланып, кончуг дидим базымны кылган-дыр. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың март 31-де хүлээп алганы «Хамаатыларга медицина ачы-дузазын халас чедирер дугайында» № 134 доктаалга үндезилээш, амбулаторлуг поликлиника албанын сайзырадыр, аарыг кижилерниң эмнелге байдалындан дашкаар шинчилгезин болгаш эмнээриниң хемчеглерин калбартыр сорулга-биле, бо чылдың апрель 1-ден эгелеп, Кызыл хоорайның № 2 поликлиниказын республиканың № 1 эмнелгезиниң составындан үндүргеш, бот-тускайлаң муниципалдыг өнчүге хамааржыр амбулаторлуг поликлиника албаны кылдыр эде тургускан.

Бо айтырыгны эрткен чылдың сентябрь айдан эгелеп чугаалашкан чүве. Ам ол күзел бүткен. Ынчангаш моон соңгаар эмнелгевисти хоорай бюджединден акшаландырар. Бо хүннерде специалистеривистиң ыңай-бээр хуваар организастыг ажылды кылып тур бис.

Республиканың ыяап-ла камгалалдыг медицина фондузунуң ажылы сөөлгү үеде шуудап эгелээн. Камгаладылга полизиниң ужур-утказын, ажык-дузазын кижилер база билип, шалыңының каш хуузун ол дээш төлеп турар болгай.

— Поликлиниканарда аарыг кижилерни эмнээр талазы-биле дериг-херексел болгаш эмчи кадрлар-биле байдалыңар кандыгыл? База чеже чурттакчы чон силерде хаара туттунганыл?

— Бистиң харыылап турар девискээривисте шупту 24 участокта 44 муң кижи бар. Оларның иштинде пенсионерлер 5306 кижи, а дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары — 595.

Кол-ла ажылдап турар угланыышкынывыс — акушер-гинекологтар, педиатрлар кадык-чаагай ажы-төл төрүттүнзүн дээш божуур иелерни чогуур үезинде хайгааралга ап, эмнелгеге келген хамааты кижи бүрүзүнүң кадыкшылы эки болзун дээш доктаамал хыналданы кылып, эмчилеривис бир демниг ажылдап турар. Ынчалза-даа четпестерни база чок деп болбас. Чижээ, нефролог (бүүрек эмчизи) болгаш бичии уругларның терапевт эмчилери бо хүннерде чок. Дериг-херексел талазы-биле байдалывыс шала хирелиг.

Поликлиникада шупту дээди эртемниг 62 эмчи бар. Оларның иштинден дээди категорияның 3 I, II категорияның 10 база 88 эмчи сестралары ажылдап турар.

— Улуг улус аразында эң-не нептереңгей аарыгларга доктаап көрүңерем, Елена Даваaевна?

— Шынап-ла, чүгле Тывада эвес, Россияда безин социал болгаш хоочураан аарыглар чылдан чылче көвүдеп, нептереп турарын солун, сеткүүлдерден, радио-телевидениеден номчуп, көрүп, дыңнап турар-дыр бис. Республикада туберкулез, хан-дамыр, онкология (ыжык, оюлган), бүүрек, ижин-баар болгаш чүрек аарыглары аажок нептереп, оон хөй кижилер аарып, дүвүрелди болдуруп турар. Ынчангаш кижи бүрүзү боттарының кадыынче кичээнгейни салып, чер-черлерге эмчи дузазын экижидип, эмнээшкинниң чаа арга-хевирлерин сайзырадып, ону күштелдирери чугула.

База бир чугаалаксап каар чүүлүм болза, ажылдавайн-даа турар бүгү чурттакчы чоннуң камгаладылгазын кылыры. Ол ышкаш хоорай автобустарынга халас чоруур эргелиг МВД ажылдакчылары болгаш пенсионерлер ышкаш медицина ажылдакчыларын оларга деңней көрүп, автобустарга халас чоруур тускай документилиг кылдыр көөрүн дилеп турар бис. Амыдырал чеже-даа берге болза, кадык кижи кандыг-даа үүле-херекти бүдүрүп ап болур болгай. Ынчангаш силер бүгүдеге быжыг кадыкшылды күзедим. Кадык-чаагай болуру улуг өөрүшкү дээрин утпаңар.

Чечек **ДОНГАК.**

РЕАБИЛИТАЦИЯ БӨЛҮҮ

Поликлиника адырлар аайы-биле тус-тус бөлүктерге чардынган. Мында аарыгларны баш удур болдурбазының хемчеглерин ап турар реабилитация бөлүү участоктар болгаш тус-тус аарыглар аайы-биле хүлээп алыышкыннарны чорудуп турар. Ол ышкаш хүндүскү үеде чыдып эмнедир черни база организастап тургускан. Бо поликлиниканың девискээринде ниитизи-биле 44 муң кижи хаара туттунган. Чижек кылдыр реабилитация бөлүүн ап көрээлиңер. «Реабилитация» деп сөстү кижиниң ат-алдары азы мөзү-шынарынга хамаарыштыр алыр чүве болза, «хирге борашпаан арыг адын дедир эгидери» дээн утказыг сөс. А бир эвес аарыгга хамаарыштыр алыр болза, «хоочураан аарыгны экижидип, сегидери» дээн.

Реабилитацияның кол угланыышкыны — аарыгны баш удур илередип тодараткаш, ол ханылавайн турда, ону кадык байдалче дедир эгидип, эмнээри болур. Аңаа келген аарыг улус кадыының байдалының аайы-биле тускай эртемниг эмчилерниң хайгааралынга турбушаан, чогуур эмнээшкин курстарын эртер. Ол чүл дээрге, чүгле сыкыртырындан, эм ижеринден аңгыда, оларның кадыының ниити байдалын өөренип көрүп тургаш, күш-культура дузазы-биле эмнеп, янзы-бүрү мергежилгелер азы сула шимчээшкиннер кылыр кабинетке инелер дузазы-биле, токтуг чиңнээшкиннер болгаш массаж-биле эмнетпишаан, эң сөөлүнде, психолог болгаш психотерапевт эмчилерниң тускай сеанстарын база эртер.

Ам кысказы-биле ол кабинеттер-биле таныжып көрээлиңер. АФК (күш-культура дузазы-биле эмнээр) кабинединге хүнде ортумаа-биле 22-25 кижи кээп эмнедип турар. Бо кабинетти аарыг улуска таарыштыр дерээш, аарыглар аайы-биле ажыглаар янзы-бүрү дериг-херекселдер-биле (тренажерлар) четчелеп каан. Эмнээшкинни аарыг кижи-биле чүгле эмчи, азы аарыглар аайы-биле 2 кезек бөлүктерде чарып каан. Бир бөлүкке 10-12 кижи кирер. Оон аңгыда, маңаа чүрекке инфаркт (чүрек дамыры чыырлып, азы дуглалыры) эрттирген аарыг улус неделяда 3 катап кардиолог болгаш ЛФК эмчизиниң хайгааралынга тургаш, чогуур эмнээшкиннерни эртип турар. Мында аныяк эмчи Орлан Күжүгет база инструктор Ирина Намай ажылдап турарлар.

Ине-биле эмнээр кабинетте невропатолог Людмила Лойгу, сестра Алдын-кыс Кыргыс олар хүнде 22-24 аарыг улусту хүлээп ап, эмнеп турарлар. Бо кабинетте чөөн чүк улустарының эмнээр аргаларын ажыглавышаан, эмнерни ижер база сыкыртыр кылдыр сүмелеп турар.

Мында ине-биле эмнээшкинден аңгыда, сигаралар-биле точкаларны чылыдыр чиннеп, инелер кырындан бумбалар салып, чидиг инелерлиг маскажыгаштар, чуукташтар болгаш оон-даа өске херекселдерниң дузазы-биле шынарлыг эмнээшкинни чорудуп турар. Оон аңгыда мында ханнаашкынны (кровопускание) база кылып турар.

Массаж кабинединде үш эмчи хүнде 50-60 аарыг кижини хүлээп ап, эмнеп турар. Бо кабинетте классиктиг массажтан аңгыда, точкалар базып база бумбалар-биле массажтап турар. Чамдык аарыг улус эмнерге таарышпас ийикпе, азы ону ажыглааш, шоолуг сегивес болур. Массажка келгеш, аңаа хөлчок тааржыр, кадыының байдалы экижип, сегип эгелээр. Ол улус ынчангаш чылдың кайы-даа үезинде үргүлчү массажка кээп турар. Бо кабинетте эмчилер Мария Ооржак, Юрий Монгуш база Каадыр Куулар ак сеткилдиг ажылдап турар.

Реабилитация бөлүүнде кардиолог Роза Чаповна Чылбак хан-дамыр болгаш чүрек аарыглыг улуска хүлээп алыышкыннарны кылбышаан, инфаркт эрттирген аарыг улустуң кадыынче онза кичээнгей салып, эмнеп турар. Ооң хүлээп алыышкынынга хүнде 22-23 кижи келир. Бо аныяк эмчи Москвага хан-дамыр, чүрек аарыгларының талазы-биле 2 чыл ординатурага өөренгеш келген.

Бо бүгү кабинеттерни эрткеш, аарыг улустуң чамдыызы психотерапевт Станислав Германович Летовтуң сеанстарынга база кирер. Ол хөй чылдарда ажылдаан, арга-дуржулгазы улуг, бедик мергежилдиг эмчи. Бо эмчиге хүнде хөй кижи эмнээшкинге келбишаан, арга-сүмени, дузаны ап турар. С. Г. Летов эмнээшкинге келген улусту аңгы-аңгы бөлүктерге чаргаш, гипноз азы кижи бүрүзү-биле аңгы хүлээп алыышкынны чорудуп турар.

Реабилитация бөлүүнде ажылдап турар эмчилерни бижип тура, кандыг аарыглардан чонну эмнеп турарын көрээлиңер. Мурнунда аараш, кадыы шоолуг-ла сегиксевейн турар улусту реабилитацияже чорудуп турар. Олар кандыг аарыгларыл дээрге: хан-дамыр, чүрек аарыглары, хол-буттуң чүстер аарыглары, нерв системазы кошкап баксыраар, остеохондроз, невроз, тыртып-моораар, тыныш органнарының аарыглары, янзы-бүрү кемдээшкиннер, чартыктаан дээш, оон-даа өске хөй аарыглар хамааржыр.

Реабилитация бөлүүнүң ажылын түңнеп чугаалап тура, бо бөлүктү арга-дуржулгазы улуг, эмчи шугумунда 26 чыл чонга бараан болуп келген эмчи Валентина Ондар удуртуп турар. Эп-найыралдыг бөлүкте 16 эмчи бар, олар чоннуң кадыы дээш бүгү күжүн, билиин харамнанмайн ажылдап турарлар. Кадыын эмнеткеш, сегип үнген аарыг кижилер буянныг эмчилерге өөрүп четтиришкиниң чылыг сөстерин сеткилиниң ханызындан чугаалап-даа турарлар.

Мария **ООРЖАК.**
Массажист.

БАЙДАЛ «БОРА-БҮДҮН»

Хөр-Тайга — Сүт-Хөл кожууннуң кыдыг-кызыгаарында турар суурларының бирээзи. Ооң-биле аргыжар оруктар ындыг амыр эвес, каш-даа шапкын хемнерни кежер. Ылаңгыя часкы, чайгы үелерде орук харылзаазы бергедей бээр таварылгалар бо-ла тургустунуп кээр.

Хөр-Тайга суур өшкү ажыл-агыйлыг «Ишкин» совхозтуң төвү. Бодунуң хире-шаа-биле улуг-биче, янзы-бүрү албан черлерлиг. Оларның бирээзинге участок эмнелгези хамааржыр. Ында ниитизи-биле 15 орун бар. 9 эмчи кижилерниң кадыкшылынга бараан болуп ажылдап турарлар.

Бо эмнелге чери тускай дузалал ажыл-агыйлыг. Элээн каш шээр база бода малдыг. Ону тускай шалыңныг кадарчы малдап турар. Оон ыңай картофель, ногаа тарып олуртур шөлдүг. Чыл санында оон хоомай эвес дүжүттү өстүрүп ап чоруурлар. Мынчап кээрге ашчем талазы-биле ындыг-ла улуг бергедээшкиннер болбайн турар. Суму чагыргазы макарон аймаа садып алыры-биле эвээш-биче-даа болза акша төгерикти бериш, солчулга, орнаашкыннарны кылып келген. Ол кайы-даа талага аажок ажыктыг.

Харылзаа, техника талазы-биле хандырылга чогуур байдалда тургустунмаан. Ылаңгыя телефон харылзаазының эргижирээнинден кожуун төвү-биле харылзажыры бергедээн. Эмнелгеде чаңгыс машина бар, бир эвес үрелир болза, берге, бачым аарыг кижилерни төпке чедирип алыры база нарын боор турар. Маңаа хамаарыштыр чогуур черлер деткимчени көргүзери чугула.

Эм-тан-биле хандырылга «бора-бүдүн». Суму кижилери колдуу хан базыышкыны, дегдириишкиннерлиг боор турарлар.

Онаашкан ажыл херээнге кызымак, чоннуң кадыкшылы дээш бодунуң билиин, күжүн харам чок өргүп чоруур эмчилерге Айлаана, Елена, Белекмаа Ондарлар хамааржырлар. Александра Аржыевна Куулар бо эмнелгеге чээрби ажыг чылдар иштинде санитаркалап ажылдап келген. Ол аарыг кижилерге эптиг ээлдек, эмнелге коллективинде хүндүткелдиг болгаш макталдыгларның бирээзи.

Поварлар Евдокия биле Алефтина Монгуштар холу чемзиг, буянныг кижилер. Кышкы үеде эмнелгени чылыг-биле Кошкар-оол Монгуш, Алим Ондар үзүк чок хандырып келгеннер. Мынчап кээрге бо эмнелге коллективиниң найыралы быжыг дээрзи моон-на билдингир ышкажыл. Ынчангаш олар кадыкшылдың каңнакчылары боор турарлар.

Карыма **ТҮЛҮШ.**

ИШТИКИ ХӨӨННҮҢ БАЙЛАА

● «Стартинэйджер-97» конкурс соонда бодал ●

1. ТАНЦЫ—САГЫШ-СЕТКИЛДИҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

«Амыдырал — ол дээрге, хүлүмзүрүг-дүр, чаактарны куду чылыг карак чаштары бадып турза-даа...» дээн, улуг композитор Моцарттың сөстери «Стартинэйджер-97» конкурстуң киржикчилеринге эзулуг таарышкан деп түңнелге келдим. Чүге дизе үе чеже-даа берге болза, барык кожуун бүрүзүнден 2-3 бөлүктер республика конкурузунга киржип, май байырлалдарында филармонияга уран талантызын көргүскен. Ыраккы Күңгүртугдан «Хаан-Тайга» (удуртукчузу В. Дүмен-Байыр), Бай-Тайгадан «Фепси», «Бойз» (удуртукчулары Л. Хунан-оол, У. Таргын), Ак-Довурактан «Класс» (удуртукчузу С. Күжүгет), Элегес суурдан «Пластика» (Э. Нордуп-оол), Тес-Хемден «Спрайт» (Ч. Аракчаа), Бай-Хаактан «Супермен» (А. Сереп-оол), Чаа-Хөлден «Макси денс» (Ч. Сан-оол), Шамбалыгдан «Голден денс» (Л. Кенден), Шагаан-Арыгдан «Кинг оф денс», «Майвью» (Н. Барнакова), «Денс фо ю» (А. Монгуш) база Кызыл хоорайның коллективтери-биле шупту үжен ажыг бөлүктер үш хүн дургузунда күжүн шенешкен.

Даштыкы дылдан конкурстуң адын очулдурарга, элээдилерниң сылдыстары дээн утказыг. Маңаа, шынап-ла, 12 хардан 18 харга чедир танцылап турган уруглар, оолдарны көөрге, дүрген музыка адаанга сылдыстарга чедир ойнаптаалыңар дээн ышкаш шимчээшкин бүрүзүн чивеңнешкен сылдыстар дег, карак чивеш аразында ийи-үш шимчээшкинни чаңгыс кижи дег күүседип турарын кижи магадап ханмас. Олар республика конкурузунга киржир эрге чаалап алыр дээш та чеже күш, ажыг дер үндүрбээн дээр. Беш чыл бурунгаар бир дугаар конкурсту көргеш, мындыг улуг сагыш-сеткил өөрүшкүзү албаанымны сактып олурдум. А бо көрүлдеден, эзулуг дыл ап, уруг-дарыывыстың иштики мөзү-шынары улам чараш, чазык, даштыкы музыканы ишти-хөңнүнден сайгарып билип, көрүкчү кижиге танцының утказын чедириптер апарганын кижи чоргаарал-биле эскербес арга чок. Моон мурнунда чылдарда уругларның дүрт-сыны, көрүжү кылыр ужурлуг шимчээшкиннерге дүүшпейн, чаңгыс аай, бот-боттарын өттүнчүп турган болза, ам бөлүк бүрүзү бодунуң базымын кылып, бодунуң туружун тып ап турары дыка илдең. Танцыга кол-ла чүүл — бодун сцена кырынга ап билири. Танцының чаңгыс хүлүмзүрүү безин көрүкчүнүң чүрээн хаара тудуптар болгай. Бо талазы-биле Нелли Ондарның «Маленькие звездочки», «Мистер денс», «Ровестник» клубтуң «Северное сияние» (У. Ховалыг) бөлүктериниң танцычыларының профессионал күүселделерин демдеглевес арга чок. Оон аңгыда «Империя» (С. Морозова) бөлүктүң оолдар, уругларының музыканы дыңнап, ооң утказын көрүкчүге шын чедирер дээш кылып турар шимчээшкиннери дидим, бүзүрелдиин, боттарын дыңнажып билирин, башкының уругларны дүрт-сынынга таарыштыр шилип алганын безин өске киржикчилер эскерип турар боор чорду. Моон мурнунда көрүлделерге Кызылдың № 2 школазының Шеңне Савындайга удурткан танцы бөлүү республикага «диңмирен», кандыг-даа байыр-чыргаалдарга сценадан дүшпейн турду. Төрүмелинден салым-чаяанны дүн-хүн чок кызыл дерни төп тургаш, ындындан чүшкүрерге, боду-ла дештип үнүп келир. Шеңне бодунуң талантызын чүгле бодунга чүшкүрүп чоруур эвес, ол бичиилерни өөредип, чаа бөлүктү тургузуп, даштыкы танцылар талазы-биле эзулуг профессионал апарганын конкурска шынзыткан. Оларның дөрт кижиден тургустунган «Мистер денс» бөлүү конкурска тиилекчи болуп, гран-при — хөгжүм төвүн чаалап алган. Шеңнениң кады танцылап турар эжи Чодураа Ондар база уран чүүл ажылдакчызы болурун күзеп, училищеде өөренип турар.

— Беш чыл бо конкурска киржип келдивис. Сөөлгү чылывыста эң дээди шаңналды алганывыска өөрүп тур бис, аңаа черле бүзүреп турган бис — деп, эжишкилер өөрүшкүзүн чажырбадылар.

Танцы-самга ынак эжишкилер боттарынга-даа, төрээн школазынга-даа эки чүүлдү арттырып кааннар. А оларның соондан «Эндж сити» (М. Тараачы) бөлүк конкурска киржип, багай эвес көргүзүглерни чедип, шаңналга төлептиг болган. Моон мурнунда танцы бөлүү-биле алдаржып турган 9 дугаар школа бо удаада киришпейн барганы (түңнел концертке) хомудаңчыг болду. Ынчалза-даа конкурсту эң бичии киржикчилерлиг (10-11 хар) танцы бөлүктери «Маленькие звездочки», «Ангелочки» боттарының чаа көрүштери, чаптанчыг чараш шимчээшкиннери-биле байырлалды улам аян-шинчи киирип турган. Эге класстардан тура дүрген, шимченгир танцыларга сундулуг уруглар элээди назы чеде бергеш, музыканың утказын сөстен сөске чедир сайгарып, боттары танцы-самны тургузуп өөрени бээринге кижи бүзүревес арга чок. Сценаже бир дугаар базымны кылган «Маленькие звездочки» бөлүкке конкурстуң тускай шаңналын тывыскан, а «Ангелочки» бөлүк «Сылдысчыгаш» солуннуң шаңналын алганнар.

Конкурстуң жюри кежигүннери шупту арга-дуржулгазы улуг, танцы-сам-биле сырый холбаалыг кижилер дээрзин түңнел концерт соонда оларның-биле ужуражып танышкаш билдим. Ам оларның чамдыызынга сөс:

Августа Байыртыевна КАВАА, Кызылдың № 5 школазында танцы башкызы:

— Моон мурнунда чылдарда рэп, аэробика шимчээшкиннерин колдуу ажыглап, танцы тургузуп турган болза, ам джаз-таймс хевириниң чаа шимчээшкиннерин уруглар танцылап турары дээрге, үе-биле кады танцы шимчээшкиннериниң өскерлип, сайзырап турары ол деп санаар апаар. Ынчалза-даа кодээ черлерден келген бөлүктерниң танцы тургузуглары чаңгыс аай угланыышкынныг боор артып турарын эскердивис. Ынчангаш түңнел концертче Кызылдан хөй бөлүктерниң кире берген чылдагааны ол.

Владимир ООРЖАК, «Уранхай» шоу-бөлүктүң удуртукчузу:

— Бурунгаар хөгжүлде бар-дыр деп санап турар мен. Шимчээшкиннерниң чаңгыс айланчак талалыг болуп турарының кол-ла чылдагааны — школаларның, культура черлериниң хореограф башкыларының харылзаа чогунда деп санап болур. Ылап-ла ажылдап турар хореограф башкыларның ажылы дораан көстүп келир-дир. Ылаңгыя Нелли Ондарның, Наталья Кузинаның, Мерген Натпит-оолдуң танцыларында чаа клиптерден, даштыкы бижидилгелерден алган янзы-бүрү шимчээшкиннерни өөредип ап турары бистиң тыва сценага черле солун ажыдыышкын.

Татьяна Чамзырыновна ДАМБА, Аныяктар яамызының оралакчы сайыды:

— Бодум хуумда бо беш чыл иштинде даштыкы танцылар талазы-биле уруглар улуг өзүлде албайн турар-дыр деп билдим. Ынчангаш келир чылдан эгелеп 6-11 хар чедир уруглар ортузунга конкурс эрттиргеш, а элээдилер ортузунга 2 чыл болгаш кылырын жюри шиитпирлээн. А бо конкурстуң кол-ла сорулгазы — чараш чаа чүүлче чүткүл, салым-чаяанныг талантылыгларны илередири, элээдилерниң хостуг үезин шын эрттиреринге дузалажыры. Бистиң бо ажылывыска Улуг-Хем, Бай-Тайга, Тес-Хем, Таңды, Тожу, Барыын-Хемчик кожуун чагыргалары, Суг-Бажы, Туран школа коллективтери, мында киржип келген уругларның ада-иелери улуг дузаны көргүскен. Чижээ, Шагаан-Арыгдан 3 бөлүк келген, ийизин чагырга чери, а «Денс фо ю» бөлүктү ада-иелер боттарының күжү-биле чорутканын канчап демдеглевезил. Олар шупту шаңналдыг черлерни алды. А Бай-Тайганың 3 бөлүүнүң улуг оолдар бөлүүн шериг келдиришкининден чүгле бо конкурс дээш хостадып алган, эртен шупту шериг чоруй баар. Ынчап келирге, бо конкурска аныяктарның сонуургалы улуг, беш чыл дургузунда танцы-самга ынакшылдыгларның саны көвүдеп турары бисти өөртүп турар.

Жюри кежигүннериниң санал-оналындан конкурстуң чедер-четпес талалары көстүп келди. Ынчалза-даа конкурс дээрге конкурс-ла болгай, эки-багайлыг, а кол-ла чүүл — тиилекчилер, лауреаттар кымнар болганыл деп айтырыг. Ону илередири база-ла берге, шимчээшкин бүрүзүн деңзигүүрлеп деп чүве амыр эвес херек. Конкурстуң тускай шаңналдарын «Бойз» (Бай-Тайга), «Класс» (Ак-Довурак), «Майвью» (Шагонар), клуб «Ровестник» олар алган. «Империя» (С. Морозова), «Чардч» (М. Натпит-оол), Кызылдың № 2 школазының танцы бөлүктери конкурстуң дипломантылары болган. «Северное сияние» (У. Ховалыг), СПТУ-1-ниң танцы бөлүү база тыва-түрк лицейниң «Чардч» бөлүү конкурстуң лауреаттары атты чаалап алган. А эң-не дээди гран-при —«Мистер денс» (Н. Ондар) бөлүктүң танцычыларынга бүзүрелдиин-биле тывыскан. Тиилекчилерге шаңналды, музыка төвүн, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат тывыскан.

2. КУУ, РАК БАЗА ШОРТАН ДЕГ...

Крыловтуң баснязын бижий берди деп бодай бербе, номчукчу. Республика чергелиг элээдилер ортузунга эрткен конкурска Культура, Өөредилге, Аныяктар яамыларының хамаарылгазының дугайында биживейн баар аргам черле чок болду.

Конкурстуң жюри даргазы, Тываның Күрүне шаңналының лауреады Вячеслав Октябрьевич Донгак бижиир чүүлүңер адын «Театр чүге хос турарыл, кымның театрыл?» деп ап көрүңер деп сүмелээн чүве. Баштай ооң утказын билбээн мен. Концерт үезинде узун дурттуг оолдар шимчээшкиннер кылырга, сцена артында көжеге адаанче буттары оранчок кире бээр, хөй бичии уруглар танцылап эгелээрге, чамдыызы көжеге артында турар, сцена бичии, тар деп чүве дыка илдең. Ажы-төлүн көөр дээн ада-иелер 15 муң акша-биле билет садып алгаш келирге, школа назыны четпес уругларын хойнунга олуртпас, өрт чери чөпшээревес дээш киирбейн турган чүве. Бичии залга ындыг-даа чүве ыйнаан, өрт-айыыл болза, ол дег хай-халап кайда боор. А кажан түңнел концерт төнген соонда, фойеже үнүп келиримге, концерт көргүскен уруглар ол-бо черлерде бөлүк-бөлүк хоруй берген олурлар.

— Үш хондур зал кирип чадаштывыс. Кандыг бөлүк канчаар танцылаанын көрүп алыр аргавыс чок болду. Биске, ырак улуска эш-өөрүвүс көрүп, арга-дуржулга солушкан болза, дыка эки болур ийик — деп, Бай-Тайганың төлээлери хомудадылар. Шынап-ла, маңаа республика конкурузун эш-өөрүнден чараш, чаа шимчээшкиннер көрүп албайн, кайыын көөрүл, бижидип каан чүүл бир аңгы болгай. Деткикчилер аразынга Культура яамызын (сайыт Ч. Ч. Ондарны) сценаже чалап турду, кым-даа үнмээн чүве. Бир эвес оода бир төлээ келген болза, кончуувусту, чаш ажы-төлүвүстү бичии, тар сценага хилинчектеп турар деп бодалга кирер турган чадавас. Бо хире танцы-самга салым-чаяанныг уруглар, оолдар культура ажылдакчызы чүге болбас деп, бир эвес амгы үеде оларны өөреникчилер-дир деп-даа санаар болза.

Аныяктар яамызының ажылдакчылары театрны ол хүннерде дилээрге, театр сценазын тепсеп каантарга, оон чүү алырыл дээн харыы берген. Бичии уруглар танцылаптарга дештип-буступ каар сцена болза, моон соңгаар театрже шии-концерт көрүп киреринден кижи коргар апаар эвес бе?

— Өөредилге яамызының сайыды В. Хөвенмей-биле деткикчилээр, дузалажыр кылдыр дугуржуп алган турган бис. А бо конкурс бетинде ол сургакчылай берген, оралакчызы Л. Марченкога баарымга, «Бистиң өөреникчилеривис аштап турар» деп чаңгыс харыы берген — деп, Аныяктар яамызының сайыды А. Санчат конкурс соонда сеткилин илереткен чүве. Башкы кижи уруглар аштап турар дээрге, шын-даа ыйнаан, шынап-ла, чаңгыс хлеб-даа садып алыр акша тывылбайн баар үе-дир бо. Ынчалза-даа чаш уругнуң хырны аш-даа болза, иштики үзел-бодалы чазык, эки чүүлче чүткээн чоруур болза, хырын бир хүн аш, бир хүн тодуг-даа чоруп болур болгай.

А бир эвес аш-чутка алзып, иштики мөзү-шынар кижизидилгезин уттуптар болзувусса, эзулуг хоозуралга келгенивис ол эвес бе?

Жюри даргазы Вячеслав Донгак уругларга кандыг-даа хамаарылга чок, культура ажылдакчызы кижи-дир, ол хирезинде кожууннардан келген уругларның деминиин, тиилелге дээш чүткүлдүүн кайгап олурду.

— Үш хондур чаңгызы-даа столовая, буфет барбады, ажын-чемин хүнезиннеп алган, бо-ла фойеге чемненип, ойнап турдулар...

Бөлүк бүрүзү таныыр башкыларынга хонуп, репетициядан озалдавайн турганын, машина дозуп, ийи-чаңгыстап кээп, филармонияга душчуп ап турганын уруглар боттары база ажыт-чажыт чок чугаалап турдулар. Ынчап келирге, сайыттарывыс акша, хлеб чок дээш, уругларның чылда чаңгыс катап болур конкурузунга далашпайн турза-даа, өзүп орар салгалывыстың бурунгаар көрүүшкүнү бедик, бергелерни ажып эртеринге белениин шынзыктырыпкан шежил.

Ийе, элээди уругларга хөй аар өртектиг белек-селектиң херээ чок. Оларга чүгле тиилелге дээш чүткүл, хей-аът, эш-өөрү-биле ойнап-хөглеп, бир чыл иштинде белеткелиниң соонда, боттарының күш-ажылының түңнелин көргүзери.

Мен хөй-ле чылдар дургузунда аныяктар, культура, өөредилге черлери-биле харылзаа тудуп ажылдап келдим. Ажыл-агыйының шугуму аңгы-аңгы болбайн аан, ынчалза-даа өөреникчилер дугайында чугаа чоруй бээрге, яамылар үш аңгы үзел-бодалдыг апаарын дыка эскерер мен. Олимпиадаларны чүгле — өөредилге, уран чүүл көрүлделерин — культура, а бо конкурс та чүге аныяктарның апарган чүве. Өөреникчилерниң дыштаныылгазын — республика иштинге — өөредилге, а республикадан дашкаар — **аныяктар... харыылаар** дээш-ле баар. А чаңгыс уран чүүл школазы база кая-даа хамаарышпайн баар болгай. Бо кижи бодаарга, культура-даа, өөредилге-даа, аныяктар-даа республикавыстың келир үези дээш туржур, деткижер болгу дег. А бо конкурска аныяктар Рак болуп, тергезин сөөрткеш, эзулуг туюлунга чедирип, киржикчилерниң сагыш-сеткилинге чаагай чырык чүүлдү арттырган.

Уран чүүлге ынакшаан иштики хөөннү, сагыш-сеткилден төрүттүнген танцы-сам байлаан үш чүкче чүткээн боралгактар моондактап шыдаваан. Конкурстуң киржикчи бүрүзү уран талантызынга чоргаарланып, сеткилдиң хыы ханыышкынын алган.

Светлана **МОНГУШ.**

СПОРТ

ИДЕГЕЛДИ ШЫНЗЫДААЛЫ

Тыва Республиканың Күрспорткомитет даргазы С. Ы. Ооржак чурттуң найысылалы Москвага Россияның Олимпий комитединиң чыыжынга киришкеш, оон улаштыр Россияның хостуг хүреш федерациязының хуралынга олуржуп, бо чылдың июнь 5-8-те Кызылга болур Россия чемпионадынга хамаарыштыр ооң киржикчилери-биле санал-оналын солушкан. Ол ээп чанып келген дораан-на моон адаанда интервьюну берген.

— Москва чораан кыска аян-чоруунар кандыг түңнелдер бергенин база хостуг хүрешке Тывага эртер Россия чемпионадынче төпте даргалар канчаар көрүп турарын номчукчуларга допчузу-биле сонуургадып көрүңерем, Сергей Ынаажыкович?

—Ийе, харын, ийи улуг бедик деңнелдиң чыыштарынга хуралдап тура, чурттуң өске регионнарында спорт талазы-биле удуртукчуларның сеткил-хөөнүн база өөренип көөр аргалыг болдум. Кыдыг-кызыгаар черде чыдар ырак тыва черге Россия чемпионады дээн ышкаш, ындыг улуг хемчээлдиг маргылдааны эрттирери берге, шыдал-быразы чок, арга-дуржулгазы чедишпес дээр анчыг сөстери бо кижиниң кулаанга дыка-ла эпчок дыңналыр боор чорду. Ылаңгыя Соңгу Кавказтың төлээлери ук чемпионатты Россияның эң аныяк, эң хеймер Тыва Республиказының төвү — Кызылга болуп эртеринге шаптыктаар үзел-бодалын ажыы-биле илередип, бо талазы-биле ускүлежиишкинниг айтырыгларны көдүрүп, төптүң удуртукчуларынче ыйдыышкыннарны кылып, удурланыышкынның чараш эвес хөөннерин чыылганнарның мурнунга чажырбайн турдулар.

Россияның хостуг хүреш федерациязының хуралын ооң президентизи, Олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону И. С. Ярыгин, Россияның шилиндек командазының улуг тренери Д. Г. Мендиашвили-биле башкарып, тыва спортчуларның чедиишкиннеринге үнелелди тодаргай чижектерге адавышаан, боттарының санал-оналдарын-даа бердилер. Кожавыс Красноярск крайда чурттап, ажылдап чоруур Иван Сергеевич Ярыгин элээди чылдарын Тывага эрттиргенин утпайн чоруур кижи болгаш, хүндүлээчел тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын, сарыг шажынның хоойлу-дүрүмнерин эзугаар ылыктыг сагып чоруурун билгеш, оларның «сөглээн сөс, керткен ыяш» дээн соонда аткаар базым кылбазынга идегеп, бо улуг адаан-мөөрей Россияның, хостуг хүреш төөгүзүнде эң чараш чемпионат кылдыр эртер, тывалар ону шыдаар, аңаа ылап бүзүрээр мен деп, чыылганнарны оожуктуруп, шын-на сеткили-биле шынзыктырган. Бодунуң үезинде болгаш амдаа тыва мөгелерниң башкызы, дагдыныкчызы, Россияның алдарлыг тренери Дмитрий Георгиевич Мендиашвили бурунгу Тыва дээрге, мөгелер чурту деп демдеглээш, Россияның эң шилиндек мөгелери бо чемпионат-биле тыва чонга улуг байырлалды кылыр, а олар боттары база маңаа келгеш, байырлалдың киржикчилери болуп, чаагай, эки сактыышкыннарлыг чанып чоруурунга идегелин илереткен.

— Тывага мынча хөй мөгелер чыыжы төөгүде бир дугаар эртер деп барган чүве болганда, шыдавыже шырбаярын үе далаштырып келген-не-дир. Дээди чаданың хүндүлүг аалчыларын база манапла турар чүве боор аа?

— Россия чемпионадын бистер мөгелерге-даа, чыглып келген аалчыларга, чурттакчы чонга-даа эзулуг байырлал шинчилиг кылдыр эрттирерин планнап келген бис. Үе чеже-даа берге бол, оргкомитет кежигүннери, ооң даргазы ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың удуртулгазы-биле бир демниг хөделип турар. 300 ажыг мөге келирин массалыг информация чепсектерин дамчыштыр дыңнадып каапкан. Маңаа делегей, Олимпий чемпионнары, элээн улуг эрге-дужаалдыг харыысалгалыг ажылдакчылар чыглыр. Чижээ, Олимпий оюннарының ийи дакпыр, делегейниң хөй дакпыр чемпиону Арсен Фадзаев келир. Ол — Осетияның үндүрүг полициязының бирги удуртукчузу. Оон-даа ыңай, аалчылар хөйү-биле кээр хире. Россияның Олимпий комитединиң президентизи В. Г. Смирнов, Россияның Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Л. В. Тягачев, Россияның Президентизиниң администрациязының даргазы П. П. Бородин, Россияның Онза болуушкуннар болгаш айыыл-халапка удур яамызының сайыды С. К. Шойгу болгаш өскелер-даа Тывага келир күзелин илередип, чалаттырган.

— Ам колдуунда чемпионатка белеткелди шапкынчылары арткан ышкажыл?

— Ийе, ындыг. Белеткел ажылдары түлүктелген. Кол үлүг Кызыл хоорай чагыргазынга онаажып турар. Хоорайның чаагайжыдылгазын холга алыры, аалчылар баажыңнарын септеп-селиири дээш, черле ажыл-ла хөй. Акшаландырыышкын бергедеп-даа турза, ажыл-үүле чогуур угланыышкынны алган, хоорайжыларның идепкейи көдүрүлген. Хүн бүрү кылыр ажылдарның хемчээли хөй-дүр ийин. Национал паркты аян-шинчи киирери кичээнгейниң төвүнде турары чугаажок. Хоорай иштиниң маршруттарында чоруп турар автобустар хирлиг, доозун-довурактыг. Хөй-нииити черлеринге корум-чурумувус база хирелиг болгай. «Декей» салгаш, теңдицейнип, элеңнешкен арагачылар, ыяап-ла хөй улус чыылган черлерже көскүлеңейнип үнүксээр боордур, дыка-ла берге, чаржыңчыын билир бис. Бо бүгү четпестерни чайладып, бодувус чонувустуң арын-нүүрүн бодап, тыва культуравысты бедик тудары кымга күзенчиг эвес боор. Бир-тээ, хостуг хүрешке Россия чемпионадын эрттирерин тыва чонга бүзүрээн болганда, төрээн Тывавыстың ат-алдарын ышкынмайн, биске берген идегелди шынзыдарынче чаңгыс чер-чурттугларымны кыйгырдым. Кым-даа бо улуг спортчу хемчегниң хажыызынга артпазын күзеп, деткикчилер саны көвей болурун күзеп артым, ынчангаш өскен-төрээн черивистиң патриотчулары болуп көрээлиңер, эргим чонум.

Данзы **САЛЧАК** чугаалашкан.

«ШЫН» СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫНДАН РЕПОРТАЖ

Тиилелге хүнүнге тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазы май 9-та найысылалдың «Хүреш» стадионунга болган. Оон үжен дөрт дугаар эрткени ол.

Содак-шудаан кеткен, мөчек-мөчек шыңганнарлыг, түрлүг мөгелер, тыва торгу тоннарын, берттерин кеткен мөге салыкчылары стадионнуң соңгу талазынга чыскаалыпкан.

Мөөрейниң кол судьязы, хоочун мөге Роберт Хомушку Тиилелгениң 52 чылынга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазын эгелээрин чарлапкан.

«Шын» солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамбага сөстү берген. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажыл фронтузунуң киржикчилеринге, стадионда чыылган чонга, мөгелерге Тиилелгениң 52 чылы-биле холбаштыр изиг байырны «Шын» солуннуң коллективиниң мурнундан ол чедиргеш, оларга чедиишкиннерни, чаагай кадыкшылды, аас-кежикти, мөгелерге спортчу чедиишкиннерлиг болурун күзээн.

Маргылдааның тугун көдүрер эргени Тыва Республиканың «Арзылаң» мөгези, 1996 чылда «Шын» солуннуң чемпиону Аяс Монгушка берген. Тыва Республиканың Күрүне тугун ол көдүрген.

Мөөрейниң киржикчилери республиканың 40 шилиндек мөгези стадионнуң шөлүнче девип үнүпкен. Оларның аразында республикага алдар-ады алгаан сураглыг мөгелер Кызыл кожууннуң Шамбалыгдан «Шын» солуннуң каш дакпыр чемпиону Владимир Монгушту, ооң дуңмазы «Арзылаң» Аяс Монгушту, Кызыл хоорайдан Маадыр Монгушту, Уран-оол Донгакты, Чөөн-Хемчик кожуундан хоочун мөге Алексей Хомушкуну, Каа-Хем кожуундан Геннадий Монгушту, Андрей Семисти болгаш өскелерни-даа көрүкчүлер дораан-на танааан.

Бирги салыгдан эгелээш, тыва хүрештиң аргаларын канчаар, кажан ажыглаарын эки шиңгээдип алган, аваангыр, хартыга дег кашпагай хүрежир, күш-дамыр талазы-биле сайзыраңгай мөгелер боттарының онагларын чиги-биле октап ап турган. Баштайгы салыгда хөйге билдингир мөгелер Владимир Монгуш биле Маадыр Монгуш таваржы бергеш, бир шак ажыг хүрежип келгеш, октажып чадашкан. Алды аргалыг, беш мөгелиг хоочун мөге В. Монгуш бодунуң удурланыкчызындан бо удаада артык мергежилдиин көргүскеш, онаан октап алыр аргалыг болган.

Республика чемпиону болгаш дыка хөй улуг маргылдааларга шаңналдыг черлерни ээлеп чораан, хоочун мөге Алексей Хомушку бо удаада база-ла багай эвес хүрежип, назы-хары элээн улгадып, адаа аартай-даа берген болза, тура-соруктуг хүрешкен. Үшкү салыгда шыырак аныяк мөге Уран-оол Донгакка (Кызыл) таваржы бергеш, ооң-биле ачыр-дачыр тудушкан. Бир-ле карак чивеш аразында Донгак Хомушкуну иштинден дегээлепкеш, андара тудуптар бодаан. Аар деңзилиг Алексейни канчап кижи уур, шимчедир боор, Уран-оол боду октадып алган.

Аныяктарның аразында тыва хүрештиң аргаларын эки билир, аваангыр, дүрген, чараш хүрежир кижилер өзүп орары бо маргылдаага илерээн. Сүт-Хөл дээрге сураглыг мөгелерниң чурту, оон республикага ат-алдарлыг эвээш эвес спортчулар үнгенин чон эки билир. Бо мөөрейге Сүт-Хөл кожууннуң Кара-Чыраадан (Кировтан) аныяк мөге Шолбан Монгуш кээп хүрешкен. Ооң кашпагай хүрежири, аргаларны дүрген ажыглаары, шыыраа көрүкчүлерниң кичээнгейин дораан-на хаара туда берген. Сүт-Хөлдүң адын ол сыкпаан, аныяк мөгелер ында өзүп орар деп чүвени ол бадыткап, көргүскен. Үшкү салыгда сураглыг мөге Владимир Монгушка таварышкаш, ша-даа чедирбейн, буттааш, барып дүжүрген.

Кызылдың аныяк мөгези Кайгал-оол Донгак база эки хүрешкен. Аныяк мөгелерге моон соңгаар чедиишкиннерни күзээр апаар.

Дөртку салыгда беш шилиндек мөге арткан: Аяс Монгуш (Шамбалыг), Кайгал-оол Донгак (Кызыл), Шолбан Монгуш (Сүт-Хөл), Каң-Темир Куулар (Шамбалыг), Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик).

Аяс Монгуш, Алексей Хомушкуну, Кайгал-оол Донгак Шолбан Монгушту тус-тузунда октап алган.

Ам үш мөге арткан. Маргылдааның судья коллегиязы оларны шуптузун долгандыр хүрештирерин шиитпирлээн. Олар дээрге Аяс Монгуш, Каң-Темир Куулар, Кайгал-оол Донгак-тыр. Аяс Монгуш Каң-Темир Кууларны, Кайгал-оол Донгакты, Каң-Темир Куулар Кайгал-оол Донгакты октаан.

Ынчангаш Тиилелге хүнүнге тураскааткан маргылдаага Аяс Монгуш шүүлгеш, «Шын» солуннуң дөрт дакпыр чемпиону болган. Ол 1991 чылда, сөөлгү үш чылда улаштыр шүүлген. Аңаа чемпион кожаазын, дипломну, өртектиг белекти солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамба байырлыг байдалга тывыскан. Каң-Темир Куулар үжүүрлешкен. Үшкү-дөртку черлерни Монгуш Шолбан биле Кайгал-оол Донгак алган. Бо мөгелерге «Шын» солуннуң шаңналдарын берген.

«Шын» солуннуң редакциязы акша-көпеектиң чок болганындан маргылдааны эрттиреринге берге байдалга таварышкан турда, бо мөөрейниң ужур-дузазын эки билир буянныг деткикчилер улуг дузазын чедирген. Оларга «Бистиң бажыңывыс — Россия—Тыва» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң республика салбыры (удуртукчузу Юрий Аракчаа), Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди (даргазы Сергей Ооржак), «Хүреш» стадиону (директору Сергей Коңзай-оол) хамааржыр. Бо коллективтерге «Шын» солуннуң редакциязы өөрүп четтиргенин илередип, оларның моон соңгааргы ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни күзеп турар.

Тиилелге хүнүнге тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш болуп эрткен бо хүреш маргылдаазы мурнунда эртип турган мөөрейлерге бодаарга, четпес болганын чыылган чон эскерип билген. Бир талазында, стадионче кирериниң өртээ аар. Улуг улус 7 муң рубльди, бичии уруглар 3 муңну төлээр кылдыр доктааткан. Мөге хүрежин көөр күзелдиг кижилер паркка хөйү-биле чыылган-даа болза, стадионче кирериниң билет өртээ аар болганындан, ынаар кирер аргазы чок болган. Чоннуң акшазы чок болуп турар үеде билет өртээн улгаттырганынга чон таарышпаан. Оодала кирериниң билет өртээн 2-3 муң рубльге доктаадып каан болза, стадионнуң ээлеринге-даа, көрүкчүлерге-даа таарымчалыг болур турган ийик. Ону моон соңгаар өөренип көөрү чугула болуп турар. Паркче кирери база өртектиг болу берген-дир.

«Хүреш» стадионунуң электри чырыын өрт ажылдакчылары маргылдаа эгелээр мурнунда үзе кезип каапкан. Ооң уржуундан чарлакчыларның үнү стадионга дыңналбас, хөгжүм-музыка салыр, көрүкчүлер ыры-шоор дыңнаар аргазы чок болган. Ындыг болганындан маргылдааның шынарын кудулаткан. Стадионнуң удуртулгазы баш бурунгаар чогуур хемчээн алган болза, бо четпести болдурбайн баарының аргазы турган. Радиомашинаны-даа дугуржуп ап болгай. Бир эвес стадионга электри чырыы турган болза, Олег Сарыгларның удуртканы эстрада бөлүүнүң концерт номерлерин көрүкчүлер дыңнап болур турган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АЖЫЛДАП КИРИПКЕН

Бо чылын хостуг хүрешке Россияның 4 дугаар чемпионады июнь 5-8 хүннеринде Тывага болуп эртер. Кандыг-даа аалчыны чалап аарда баш удур белеткенир болгай. Орта белеткел ажылдары шагда-ла эгелей берген. Чемпионаттың болур чери — Совет Тываның 5 чылы стадиону. Ону септеп, чаартып, тудуп кылырынга 81 дугаарлыг тудуг эргелели, «Херел» кооператив, «Кызыл тудуг» эргелели, 48 дугаарлыг тудуг эргелели, шеверлел ажылдарының тудуг эргелели, № 3 «Көдээ тудуг» эргелели дээш, шупту 100 ажыг ажылчыннар бо хүннерде стадионда ажылдап турар. Тудугжулар июнь 1-де стадионнуң септелгезин доозарын аазааннар.

Сергей ХЕРТЕК.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ачавыс Дарый-оол Бораевич **КУУЛАР** 1997 чылдың май 17-де 46 харлаар. Ачавыс 1969 чылда Бора-Тайга ортумак школазын дооскан дораан Оожум океанның Шериг-Далай флодунга албан эрттирген. Шериг албанынга турган үезинде хостуг хүреш талазы-биле маргылдааларга хөй удаа чемпион болган. 1979 чылда Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдун чедиишкинниг дооскаш, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның совхозтарынга кол мал эмчизи болуп, үре-түңнелдиг ажылдап келген. Амгы үеде Чөөн-Хемчик кожуунда кол мал эмчизи. Чонунга дузааргак, эш-өөрүнге эп-найыралдыг, ажылынга бедик харыысалгалыг, шыдаар шаа-биле кызып ажылдап чоруур ачавыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, чедиишкиннерни күзедивис.

Уругларының авазы Мария Николаевна Куулар, уруглары Аржаана, Артыш, Айдыс.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Май 25, эрги сан-биле 18, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, октаргай олуттуг, кызылзымаар тоолай хүнү. Кыс мага-боттуг, хирелиг хүн. Бөгүн ырак оруктардан кичээнир, хөөржүдүлге кылбас хүн, а өске чүге-даа таарымчалыг.

Май 26, эрги сан-биле 19, понедельник, Ай сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, сарыг улу хүнү. Эр мага-боттуг, хирелиг хүн. Бөгүн хоорайга чорук кылыр, ырак оруктарга эки, а мөчээннер ажаавас, куда-дой кылбас, мал чарывас хүн.

Май 27, эрги сан-биле 20, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, даг олуттуг, сарыгзымаар чылан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, чүнү-даа бүдүрүп, кылып болур чаагай хүн.

Май 28, эрги сан-биле 21, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, ыяш олуттуг, ак аът хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг. эки хүн. Бөгүн куда-дойга таарымча чок, а өске чүнү-даа кылза чогуңгур хүн.

Май 29, эрги сан-биле 23, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Сатурн) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, салгын олуттуг, аксымаар хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкүлүг, эки хүн. Бөгүн чүнү-даа кылып чогудар. Орнажылга кылбас, мал сатпас хүн.

Май 30, эрги сан-биле 24, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, от олуттуг, кара мечи хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг хүн. Бөгүн чүнү-даа чогудар, кылыр, чаагай хүн.

Май 31, эрги сан-биле 25, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, довурак олуттуг, каразымаар дагаа хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Кандыг-даа үүле-херекти чогудар, чорук чоруур, өлчейлиг, чаагай, эки хүн.

ЧАГЫРЫКЧЫНЫҢ ЭГЕЛЭЭШКИНИ-БИЛЕ

Рыноктуң кадыг-дошкун кызышкыны чоннуң спорт, күш-культура эрттирер черлерин, уран чүүлдүң төптерин, чунар-бажыңнарны одаар чүүл чогундан хагдынарынче ала-чайгаар-ла албадаптар ындыг ышкажыл. Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыраа-Бажы сумузунда спорт ордузу одаар чүүл чогундан кышкы үеде хагдынган турган.

Суму чагыргазының даргазы Н. О. Кара-Салдың спорт ордузунуң одалгазын эде кылып, ону ажыдар дугайында эгелээшкини-биле кылып кирипкеннер. Чагырыкчының даалгазын күүседиринче дидими-биле спорт ордузунуң даргазы К. И. Сарыглар, ооң ажылчыннары, электри каңнакчылары Күдер-оол Куулар, Олчат-оол Куулар, электриктер Артем Кара-Сал, Быран-оол Донгак тудуп кирипкеш, каш-ла хонуктуң иштинде дооскан. Ооң от салыр суугузун спорт ордузунуң бир бичии өрээлинде таарыштыр салгаш, одап турар, шупту батареялар ажылдап турар. Спорт ордузунуң иштиниң ниити хемчээли 500 ажыг дөрбелчин метр, ындыг улуг даш бажыңны чылыды одап деп айтырыг дыка берге херек ышкажыл.

Бистиң бо сумувуста социал адырлар — чунар-бажың, эмнелге, 3 ясли-садик, ортумак школа, садыглар доктаамал ажылдап турар. Ам спорт ордузу ажылдап эгелей берген, ол дээш суму чагыргазының даргазы Н. О. Кара-Салга бүгү херээжен чоннуң, бистерниң, аныяктарның мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Шолбан **МОНГУШ**. Анисья **ДОНГАК** болгаш өскелер-даа ат салган.

Чөөн-Хемчик кожуун.
Чыраа-Бажы сумузу.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бо чылдың апрель 18-те үр эвес аарааның түңнелинде Ийи-Тал сумузунуң улуг назылыы, күш-ажылдың хоочуну, Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки турачы боop киржип чораан Кыргыс Норбу-оолдуң өөнүң ишти Түлүш Кенденовна Барыңмаа 71 харлап чорааш, чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Аавывысты сөөлгү орукче үдеп, орнукшударынга улуг дузазын, бар-ла турган үлүг-хуузун киирген Улуг-Хем кожуун чагыргазынга, кожууннуң социал хандырылга килдизинге, кожууннуң төп эмнелге эмчилеринге болгаш ажылдакчыларынга, Каа-Хем, Кызыл кожууннардан келген кудаларывыска, бүгү ха-луңма, төрелдеривиске, чаңгыс чер-чурттугларывыска улуу-биле четтирип, черге чедир мөгейливис.

Уруглары, күдээлери, кенээттери.

ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызы, ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитеди, республиканың театр ажылдакчыларының болгаш Журналистер эвилелдери, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, Тываның Чогаалчылар эвилели, «Шын» солуннуң коллективи республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солунунуң редактору А. С. Шоюннуң авазы

Быдыкпан Байыровна
ЭРТИНЕНИҢ

аарааш мөчээни-биле холбаштыр оон уругларынга, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Иштики херектер килдистеринде

МЕРГЕЖИЛДИГ КАДРЛАРДАН ХАМААРЖЫР

«Бүгү чүвени кадрлар шиитпирлээр» деп чалгыныг сөстер бодунуң ужур-дузазын бөгүн-даа чидирбээн. Кайы-бир коллективтиң штадында кирип турар кадр дээрге, хамыктың мурнунда, ооң кол өзээ болур тускай эртемниг, практиктиг ажылга дуржулгалыг кижилер-дир.

Бистер, иштики херектер органнарының ажылдакчылары, кадр дээрге тускай эртемниг, практиктиг ажылга дуржулгалыг, кижилер-биле ажылдап билир, күш-дамыр талазы-биле белеткелдиг, быжыг кадыкшылдыг кижи деп билир бис. Бо шынарларның бирээзи чокта, биске ажылдаары берге. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, иштики херектер органының кадрлары профессионал мергежилдиг болур, ынчан олар бистиң айтырыгларывысты шиитпирлээр.

Иштики херектер яамызының органнары, ооң кезектери, кадр аппарады кадрларның үстүнде адаан шынарларының бирээзин шиитпирлээр дээш, канчаар ажылдап турарын бо кыска чүүлге чугаалаар бодадым. Ол болза Россияның Иштики херектер яамызының өөредилге черлеринге дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерни белеткээриниң дугайында болур.

Ортумак ниити билиг школаларының өөреникчилериниң болгаш аныяктарның ортузунга мергежил шилип алырының талазы-биле ажылды чорудуп турар. Ылангыя бо ажылды доозукчу класстарның оолдарының ортузунда калбарткан. Кызыл хоорайның «Аныяк» өөредилге-бүдүрүлге төвүнде иштики херектер органнарының ажылдакчылары болур күзелдиг 115 оол дөрт бөлүкте өөренип турар.

Кызыл хоорайда Тыва Республиканың ИХЯ-зының өөредилге төвүнүң баазазынга Россияның ИХЯ-зының өөредилге черлеринге өөренирин күзээн ортумак ниити билиг школаларының доозукчуларының өөредилге-шилилге чыылдаларын часкы дыштаныылга үезинде чылдың-на эрттирери чаңчыл болу берген. Ол чыылдага республиканың бүгү школаларындан 200 чедир оолдар кээп турар. Бо чылын ол март айның төнчүзүнде эрткен. Кыска хуусааның дургузунда олар Ада-чурттуң төөгүзүнүң, Конституция дугайында лекцияларны дыңнаан, чогаадыгларны бижээн. Күш-дамыр талазы-биле белеткелдиң нормаларын дужааган. Эмчи шинчилгезин эрткен. Кожууннарның иштики херектер органнарының начальниктериниң кадр талазы-биле оралакчыларының удуртулгазы-биле кожууннардан оолдар чедип келгеннер. ИХЯ-ның кадр килдизиниң ажылдакчыларының дузазы-биле оларның өөредилге херектериниң документилерин долдурган. Бо чыышты эрттиреринге дуржулгалыг башкыларны, эмчилерни, психологтарны иштики албанның подполковниги В. Пюрюна, иштики албанның майору К. Ондар, милицияның капитаны Д. Куулар олар киириштирип шыдаан.

Иштики херектер органнарының өөредилге черлеринге өөренирин күзээн аныяктарны шилип алыр ажылды январьдан июньга чедир организастап турар. Оларның өөредилге херектерин кирерин күзээн өөредилге черлеринче чорудуп бээр.

Ооң соонда эң-не чугула үе-чада — хүлээп алырының шылгалдалары эгелээр. Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының дужаалын езугаар бир кижи өөренир черге ийи кандидаттың өөредилге херээн белеткээри көрдүнген. Кирериниң шылгалдаларын ондан хөй оолдар дужаап чоруур өөредилге черлеринче оларны Тыва Республиканың ИХЯ-зының харыысалгалыг ажылдакчызы үдеп чоруур кылдыр томуйлаар.

1995 чылда республиканың ИХЯ-ның сайыдының дужаалы-биле Тываның иштики херектер органнарынга хөй кадрларны өөредип, белеткеп бээр черлерни тускайлап берип турар өөредилге черлеринге чамдык харыысалгалыг ажылдакчыларны быжыглаан. Тыва Республиканың ИХЯ-зының эргелел начальниги полковник И. Н. Товарищтай Иркутскиде Россияның ИХЯ-зының дээди школазы, эргелел начальнигиниң оралакчызы, милицияның полковниги В. Н. Лесовой, Омскиде милицияның дээди школазы, салбыр начальниги, иштики албанның подполковниги В. К. Пюрюна Красноярскиде дээди школа, салбыр начальниги, милицияның подполковниги А. С. Гребенков Воронежте Россияның ИХЯ-зының дээди школазы-биле ажыл-ишчи сырый харылзааны тургускан.

1996 чылда үш өөредилге чериниң кирериниң шылгалдаларын хүлээп алыр төлээлекчилерин Кызылче чалап алгаш, кирериниң шылгалдаларын эрттирген бис. Ындыг хемчегни бо чылын база алган, амдызында ооң харызы келбээн. Ынчангаш Россияның ИХЯ-зының өөредилге черлеринге кирер күзелдиглер ол өөредилге черлеринге баргаш, кирериниң шылгалдаларын дужаар кылдыр билип алыры чугула.

Тываның ИХЯ-зы 1996 чылда 300 ажыг оолдарның хуузунда болгаш өөредилге херектерин белеткээш, өөредилге черлеринче чоруткан. Оларның иштинден 154 аныяктар кирериниң шылгалдаларын чедиишкинниг дужааган. Бо дээрге 1995 чылга деңнээрге, ийи катап хөй. Өөредилге черлеринче оолдарны өөредип чорудар бердинген даалганы Бии-Хем, Өвүр, Барыын-Хемчик, Таңды, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдистери, Кызыл хоорайның иштики херектер эргелели, өрт албанының күрүне эргелели, күүседикчи болгаш хемчег алыр эргелел ажыр күүсеткен. Бо чугула ажылче Мөңгүн-Тайга, Чеди-Хөл кожууннар чагыргаларының иштики херектер килдистериниң удуртукчулары чогуур кичээнгейни салбайн турар.

Красноярскиде Россияның ИХЯ-зының дээди школазының өөредилге-консультация пунктузун Шагаан-Арыг хоорайда эрткен чылын ажыткан бис. Орта 50 кижи өөренир, олар юридиктиг билиглерни чедип алыр.

Россияның ИХЯ-зының Академиязынче кирип турарларның саны көвүдээн, ында республиканың иштики херектер органнарының сес ажылдакчызы өөренип турар. Академияның Адъюнктуразында ийи ажылдакчы өөренип кирген, олар эртемденнер болур. Красноярскиниң дээди школазынче 4 юридиктиг билиг чок дээди эртемниг ажылдакчыны өөредип чорудар бис. Олар курстарга дүрген өөренип тургаш, ортумак юрист эртемниг истекчилер болур. Өске өөредилге черлериниң ындыг курстарынче кадрларны база өөредип чорудар бис.

Кандыг-даа күш-ажыл бодунуң үре-түңнелдерин берип турар болза, ол эки болур. Бо чылын республиканың иштики херектер органнарынга 60 хире ортумак болгаш дээди эртемниг юристер немежири өөрүнчүг болуп турар. Оларның 36-зы өөредилге черлерин, 24-ү бот-өөредилге-биле доозар. Ооң иштинде Россия Федерациязының ИХЯ-зының Академиязының дөрт дагдыныкчызы бар.

Ынчалдыр келир үениң мергежилдиг кадрларын белеткеп турар. Бистиң ажыл-херээвисти олар чедиишкинниг кылып, шиитпирлээр.

Марат-оол ОНДАР.
Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының сайыдының оралакчызы, полковник.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: М. К. КАЛЧАН (үлетпүр килдизиниң эргелекчизи). Т. П. ХЕРТЕК, ниитилел килдизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган санныры болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 7590. Чагыг 308.